

HANS KRUUS

EESTI
RAHVUSLIKU ÄRKAMISE
ALGUPÄEVILT

PALVEKIRJADE-AKTSIOONID
1860-NDAIL AASTAIL

TARTU 1934

ARH

THE
MAYNARD ORRISON
PAPER CO.
NEW YORK

HANS KRUIIS

Autorilt.

ÉESTI
RAHVUSLIKU ARKAMISE
ALGUPÄEVILT

PALVERIIGIASE LATSIOONID
1920-1921. AASTAL

3 8972

RAHVUSLIKU ARKAMISE ALGUPÄEVILT

1920-1921. AASTAL

HANS KRUIIS

EESTI
RAHVUSLIKU ÄRKAMISE
ALGUPÄEVILT

PALVEKIRJADE- AKTSIOONID
1860-NDAIL AASTAIL

~~22072~~

1947-2111

ÄRATRÜKK „EESTI KIRJANDUSEST“ 1934, NR. 8—11

Sisukord.

	Lk.
Eessõnaks	3—4
I. Palvekirjade-aktsioonid 1864. a.	4—28
Palvekirjade-aktsioonide tekke küsimus 4. Palvekirjad ja saatkonnad 1864. a. suvel 8. Sügise suursaatkonna organiseerimine 16. Kollektiiv märgukirja koostamine 21. Saatkond Peterburis ja audients keisri juures 24.	
II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus	28—47
Liivimaa võimude vastuaktsioonid 1864. a. sügisel 28. A. Peterson sillakohtu eeluurimise all 31. Kohtuotsus P. Petersoni kohta 33. Aad. Peterson maakohtus 36. Kohtuotsus A. Petersoni ja teiste kohta 40. Ärevus Tartumaa sündmuste puhul 42. Peeter ja Adam Peterson vabaduses. Nende uued kimbutamised 43.	
III. Palvekirjade-aktsioonid pärast 1864. aastat	48—61
Palvekirjad novembris-detsembris 1865. a. 48. Uued katsed 1866. a. kevadsuvel 52. Liikumise viimased järellained 55.	
IV. Üldvaateid liikumisele	61—86
Palvekirjade-aktsioonid kui talunikkudekihi kriisiliikumine 61. Haritud juhtide osa 67. Üksikute juhtide eriosa 71. Palvekirjade-liikumine eesti „välispoliitilise“ aktsioonina 77. Palvekirjade-aktsioonide pärand eesti rahvuslikule liikumisele 82.	

ARHIIVKOGU

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

30336

Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt.

Palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail.

E e s s õ n a k s.

Senine traditsiooniline käsitus eesti ärkamisajast, kaldudes meie rahvusliku uuestisünni ajaloos ülehindama esimese üldlaulupeo (1869. a.) osa, ei suutnud selle tagant näha õiges perspektiivis ja küllaldase selgusega mitmeid eelnenud nähtusi ja üritusi. Vahest enam kui miski muu said selle saatuse osalisteks Lõuna-Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 60-ndail aastail. Üldjoontes tuttavad, tundusid nad oma olemuselt ja tekkelt nagu mingisuguste juhuslikkude, teataval määral võõrkehalistegi üritustena.

Tõelikult aga olid need palvekirjade-aktsioonid rahvuslikult ärkava eesti ühiskonna esimesi suurüritusi. Nad olid selle ühiskonna elus tähtsaks teepõördeks, kus tavaline sotsiaalne liikumine, tõugatud elulavale kaasaegseist kriisitegureist, kujunes esmakordselt rahvuslikuks. Pöördelise tähtsusega kaasajale, mõjustasid nad ka kogu järgnevat rahvuslikku liikumist uute kogemustega ja uute sotsiaalsete ning ideoloogiliste kombinatsioonidega.

Käesolev väikeuurimus tahab anda esmakordse katse, vaadelda lähemalt kõnesolevate palvekirjade-aktsioonide teket ja kujunemist, nende põhjusi, sotsiaalset sisu ja ka osa kogu eesti rahvusliku ärkamisliikumise kujunemisel. Seda põhjustavad mitte üksi uued vaatekohad, vaid ka hulk küsimuse kohta senini kasustamata allikainest. Selliseks allikmaterjaliks on vastavad, edaspidi tsiteeritavad toimikud Balti Kindralkuberneri Arhiivist (BKkA), Liivimaa Kuberneri Kantselei Arhiivist (LKKA), Viljandi Sillakohtu Arhiivist (VlnSkA), Pärnu Maakohu Arhiivist (PrnMkA), Pärnu Kreisikohtu Arhiivist (PrnKkA) ja muud väiksemad arhivaalid, mis asuvad Eesti Riigi Keskarhiivis (ERKA). Lisamaterjalina tulevad veel arvesse samast keskarhiivist Eestimaa Kuberneri Kantselei Arhiivi (EKKA) toimikud. — Endastmõistetavalt on käesolevas uurimuses kasustatud ka Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKIA) talletatud aines, eeskätt ärkamisaja tege-

laste kirjakogud ja stipendiaadi-aruanded (st.-ar.) suulise rahva-traditsiooni kogumise kohta eri kihelkonnist, mis on toimunud Eesti Kirjanduse Seltsi Ajalootoimkonna ja Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ülesandel üliõpilaste poolt.

Kogu see võrdlemisi suur arhiivi-aines, mis siin üldjoontes loendatud ja töös kasustatud, pole siiski täielik. Osa toimikuid, mis võiksid käsitledud küsimuste puhul huvi pakkuda, on läinud kaotsi. Liivimaa Õuekohtu Arhiivist (Läti Riigiarhiivist) on palvekirjade-aktsiooniga ühenduses tekkinud protsesside (ka vendade Peterson'ide omade) toimikud sattunud Vene senati arhiivi (1932. a. sügisel saadud andmeil). Mõnesuguseid, osalt olulisi andmeid 60-ndate aastate palvekirjade-liikumise kohta peaks leiduma Venes keisri kantselei, senati, siseministeriumi ja riigivarade-ministeriumi arhiivides. Need polnud autorile kättesaadavad. Kõigi märkide järgi aga ei peaks nendegi andmete juurdetulek põhiliselt muutma neid tulemusi, milledeni on jõutud käesolevas uurimuses.

I. Palvekirjade-aktsioonid 1864. a.

Palvekirjade-aktsioonide tekke küsimus.

Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid massiliste kollektiiv-üritustena tõusevad esmakordselt Liivimaa poliitilise elu päevakorda 1864. a. Nende sündmuste saksapoolsed käsitlejad, kes katsusid esimestena leida nende allikat ja ajendeid, on püüdnud rõhutatult neid siduda s. a. kevadel krahv VI. Bobrinski poolt ja suvel Riia õigeusu peapiiskopi Platon'i üritatud ringreisudega, mis olid ühenduses eesti ja läti õigeusuliste talupoegade keskel valandunud rekonversiooni-liikumisega¹⁾). Seda sidet hakkasid rõhutama juba kaasaegsed kohalikud ametivõimud ja aadlitegelased. Samas vaimus on näinud eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonide tekkelugu ka küsimuse hilisemad käsitlejad balti-saksa leerist. Nii näiteks Liivimaa kõige uuema ajaloo autoriteetsemaid balti-saksa uurijaid A. v. Tobien rõhutab korduvalt, et just peapiiskopp Platoni ringreis õhutanud talupoegi pöörduma palve-

¹⁾ Kasvav tagasitug luteri usku Liivimaa õigeusuliste talupoegade keskel äratas suurt tähelepanu ka Peterburi valitsuse-ringkonnis. Keiser komandeeris 1864. a. kevadel krahv Vladimir Bobrinski uurima olukorda koha peal, et selgusele jõuda tagasipöördumispüüete põhjuste ja ulatuse kohta. Oma 10-päevasel uurimismatkal reisis Bobrinski läbi mõned kohad Viljandi- ja Pärnumaal aprillis s. a. See ringreis, mille tulemuseks oli õige arvustav ja pessimistlik aruanne vene-õigeusu olukorra kohta Liivimaal, osutus kohalikule luteri usu kirikule ja sakslusele suureks poliitiliseks võiduks. Et paraltüüsida selle mõju, üritas Riia vene-õigeusu piiskopp Platon juunist septembrini omapoolse ringreisu, mis haaras peaaegu kogu Liivimaad. Vrd. Alexander Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert II; Riga 1911, lk. 269 jj.

kirjadega keisri poole. Peapiiskopp tähendanud rahvale otseselt, et see tee olevat talupoegadele niisama vaba kui teistelegi seisustele. See nõuanne langenud viljakale pinnale, mõjustanud kiriklikes ja riiklikes küsimusis orienteerumatuid talupoegi nende pimedas usalduses keisri vastu pöörduma monarhi poole palvetega, mille täidumatus olnud ette näha ²⁾). See on tüüpiline baltisaksa seisukoht kõigi suuremate kohalikkude rahvaliidumiste seletamisel, millel on sügavam ning püsiv tagamõte. Ühelt poolt apoloogia Balti oludele, mis saksa ülimuskihi juhtimisel olnud niivõrt rahuldavad, et nad ei võinud tekitadagi rahvamassi teravama rahulolematuse avaldusi. Teiselt poolt alahinnang kohaliku rahva suhtes, keda peeti võimetuks igasuguse teadliku poliitilise aktsiooni üritamiseks.

Krahv Bobrinski ja peapiiskopp Platoni ringreisud võisid rahva seas elevust muidugi suurendada. Kuid palvekirjadeaktsiooni tõelik ajend oli hoopis teisel. Rahva loomulik ja põhjendatud, saksa ülimuskihi silmis muidugi täiesti õigustamatu püüd parandada oma rõhuvaid elutingimusi otsis teostumisvõimalusi oma igivana „välispoliitilise orientatsiooni“ saatel, mis polnud mingi uudne nähtus ³⁾). See orientatsioon, mida iseloomustas ühelt poolt vaen ning võitlusetähe „saksa“ vastu ja teiselt poolt selleks võitluseks toetuse taotlus riigivõimult, oli inimpõlvi vana. Alles paarkümmend aastat tagasi oli ta nii teravalt lõkkele lõõnud Liivimaa talurahva käärimises 40-ndail aastail ⁴⁾). Ta polnud küll loodetavat vilja kandnud, kuid ometi mitte kustunud. Sest ta osutus antud olukorras rahva enesehoiu ja elutahte instinktile paratamatuks. Nii paratamatuks, et hilisem teadlikki eesti poliitika C. R. Jakobsoni kandel ei suutnud seda hüljata.

Et 1864. a. alanud palvekirjadeaktsioonid ei tekkinud mõnede väljastpoolt rahva ellu tunginud sündmuste, nende hulgas ka ülalmainitud „reisude“ mõjul, vaid et nende ajendiks oli just rahva poliitiline siseorientatsioon, seda näitab veenvalt seegi asjaolu, et samalaadilisi aktsioone, kuigi väiksemas ulatuses, oli lähemal eelnenud aastail. Ja koguni Põhja-Eestiski, kus liikumine arenes tunduvalt erinevais tingimuses.

Kui J. Köler 1863. a. suvel käis kodumaal rahvatüüpe maalimas, võis ta ka Põhja-Eesti talupoegade keskel märgata seda tüüpilist veendumust ⁵⁾). Inimesed seletasid, et nende olukorra

²⁾ Alexander T o b i e n, Die Agrargesetzgebung II; lk. 270 jj. Vrd. ka Alexander von T o b i e n, Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus I; Riga 1925, lk. 180; II, Berlin 1930, lk. 203.

³⁾ Vrd. Hans K r u u s, Eesti talurahva „välispoliitilisest orientatsioonist“, — Ajalooline Ajakiri 1928, lk. 1 jj.

⁴⁾ Vrd. Hans K r u u s, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail; 1930, lk. 403 jj.

⁵⁾ Russkaja Starina 1886, novembri nr., lk. 357 jj.

raskus aadlivõimu all on tingitud asjaolust, et Vene tsaar ei tea Eesti- ja Liivimaal valitsevaid olusid. Sest vastasel korral oleks ta tingimata halastanud ka õnnetute eestlaste peale ja laiendanud neile hüvesid, mis said osaks Vene talupoegadele 1861. a. 19. veebruari manifestiga. Siin oli mõjustamas, elevust virgutamas äsjane Vene agraarreform, mis leidis eesti talupoegade poolt idealiseerivat kommenteerimist. Kuid palvekirjade-aktsiooni idee polnud ka selle sündmuse mõjul leiutatud.

Talupoegade pöördumine riigivõimu kohalikkude kõrgemate esindajate — kubeneri, kindralkubeneri jt. poole oli, nagu varemini ja hiljemini, nii ka 60-ndail aastail kõige tavalisemaks nähtuseks. Aga esimesel võimalusel püüdsid talupojad pääseda just kõrgemate võimukandjate ette, kasustades selleks soodsaid juhu- seid, aga ka kartmata üritamast raskeid ja tülikaid teekondi pealinna.

Eesti talupoegade massilised palvekirjade-aktsioonid algasid juba 1860. a., ühenduses talurahvast nii Liivi- kui Eestimaal jälle tugevamini haaranud väljarändamistuhinaga ⁶⁾. Viimane on pea- tükk omaette. Siin väärivad märkimist ainult sellega seoses toi- munud pöördumised keisri ja sellise kõrge võimukandja kui Vene kindral-admirali suurvürst Konstantin Nikolajevitši poole, kes oli 60-ndail aastail eesti talupoegade keskel haruldaselt popu- laarne. Kõik sellised juhtumid kindlasti pole jätnud jälgi säilinud ajaloo-allikasse. Esinevad aga tohiksid olla tüüpilisteks näideteks.

Septembri lõpul 1860 saadeti Balti kindralkubeneri kantse- leist Eestimaal kubernerile juurdluse korraldamiseks ärakiri eesti talupoegade kollektiivpalvekirjast, mis oli esitatud mõni aeg tagasi suurvürst Konstantin Nikolajevitši nimele ⁷⁾. Palvekirjale oli alla kirjutatud talupoegade nimel 10-nest kogukonnast. Need kogu- konnad olid õige laialipillatud aladelt Tallinna- ja Liivimaalt ⁸⁾.

Esitatud palvekirjas kurdeti kõikjal areneva talumaa mõisas- tamise ja kõrgete rendihindade üle. Talupojad, kes oskavad ainult põllutööd, aetavat nende senistest elukohtadest sohu ja metsa, kus raske ja koguni võimatu elada. Rendihinnad olevat sõna otsemas mõttes üle jõu käivad. Ja sellised just ülekuber- mangulises ulatuses, mis tegevat kergemate tingimuste leidmise koguni võimatuks. Talupoegadeni ulatunud teateid, et keiser olevat neile lubanud asuda Samarasse. Kohalikud kohtunikud aga eitavat seda õigust ja takistavat selle kasustamist. Seepärast

⁶⁾ A. T o b i e n, Die Agrargesetzgebung II, lk. 247 jj.

⁷⁾ Koopia koopiast EKKA, tmk. nr. 149 (1860).

⁸⁾ Tallinnamaalt: Jõhvi khk. — Kiikla, Kurtna ja Pagari, Juuru khk. — Hõreda, Ambla khk. — Koigi; Liivimaalt: Kambja khk. — Haaslava. Võnnu khk. — Kurista, Äksi khk. — Saadjärve, Helme khk. — Helme. Tarvastu khk. — Kuresaare.

paluvad talupojad suurvürsti hoolitseda, et nad saaksid loa asuda takistamatult Samarasse ja et neid sel puhul riigi poolt aineliselt toetataks.

Palvekirja puhul toimetatud politseilisel juurdlusel⁹⁾ selgus, et kogu see üritus ühisaktsioonina oli lihtsalt juhus, kuid mitte koha pealt teadlikult organiseeritud. Ühiste taotlustega Peterburisse ilmunud talupojad sattusid seal ühises peatuskohas kokku, kus siis otsustatigi esineda ühise palvekirjaga. Tegevamaks meheks ja teiste mõjustajaks osutus seejuures Kiikla talupoeg Paulus Tõnnof, endine koolmeister, ametivõimude iseloomustuse järgi rahutu iseloomuga mees. Tõnnof koostaski Peterburis ühise palvekirja ja mõjustas ka teisi talupoegi sellele alla kirjutama. Tema eestikeelse teksti tõlkinud vene keelde keegi „Siberi kasarmus“ asunud polgukirjutaja, kes olnud pärit Liivimaalt, endine usuteaduse üliõpilane, siit mingi süüteo pärast soldatiks antu.

Mõni aeg hiljemini, 1860. a. oktoobris, esitati osalt samade meeste poolt, kes olid alla kirjutanud eelmisele palvele, veel teine palvekiri, seekord juba keisrile¹⁰⁾. Sellele allakirjutanutel hulgas puudusid liivimaalased. Küll aga olid siin kõik eelmises palvekirjas esinenud Tallinnamaa talupojad ja peale nende veel rida teisi, peamiselt Virumaalt.

Keisrile esitatud palvekiri on küll mõnevõrra erinev suurvürstile aadressitust, kuid üldiselt samavaimuline. Ka siin kaevatakse suurte maksude, raske teo-orjuse ja talumaa mõisastamise üle. Talupoegadel olnud ammugi kavatsus pöörduda keisri poole, kuid põhjendatud kartus mõisnikkude tagakiusamise eest hoidnud neid seda tegemast. Neil ei jäävat üle muud nõu kui välja rännata Samarasse. Ja vastavaiks ettevalmistusteks saanudki nad oma esindajad.

Politseilisel juurdlusel¹¹⁾ osutus sellegi palvekirja koostamise organiseerimisel aktiivsemaks meheks Paulus Tõnnof Kiiklast. Selle lõplikuks koostajaks ja tõlkijaks oli nähtavasti sama soldat, kes oli tegev suurvürst Konstantin Nikolajevitšile esitatud palvekirja puhul.

1860. a. sügisel ja järgmise alul käis veel mitmest kogukonnast saadikuid Peterburis nõutamas väljarändamisluba ja selgitamas selle tingimusi. Need reisud, nagu näiteks Juhan Leinberg'i

⁹⁾ E. kuberner — B. kindralkubernerile 28. X 1860, nr. 5073; Alutaguse adrakohtuniku juurdlusprotokoll 8. XI ja 26. XI 1860, — EKKA, tmk. nr. 149 (1860).

¹⁰⁾ Koopia palvekirjast keisri kantselei märkusega 19. X 1860, — EKKA, tmk. nr. 150 (1860).

¹¹⁾ Lõuna-Harju adrakohtuniku juurdlusprotokoll 21. ja 23. X 1860; Alutaguse adrakohtuniku juurdlusprotokoll 10. XII 1860, — EKKA, tmk. nr. 150 (1860).

(= prohvet Maltsvet'i) vennapoja Gustav Malts'i kirjeldatud¹²⁾, olid harilikult seotud suurte sekeldustega. Paremate juhtide ja vene keele oskajate puudumisel kasustati tõlkidena erusõdureid „atstavka unterohvitseri“, kelle abil koostati ka palvekirjad. Peterburis tuli toimida äärmiselt ettevaatlikult, sest Eesti- ja Liivimaalt tulnud talupoegi, kes olid kergesti tuntavad oma rahvarõivaste järgi, peeti politseivõimude poolt, kelle kõrgemate juhtide hulgas ei puudunud balti sakslasi, teravasti silmas. Ka oma soovide esitamisega oli vajalik olla ettevaatlik, eriti tuli palvekirjades keisrile vältida pealekaebusi kohalikkude ametivõimude suhtes, mis polnud sallitavad. Nende esitamine tõi tavaliselt asjaosalistele talupoegadele tülikaid sekeldusi ja ka raskemaid karistusi. — Väljarändamis-tuhina vaibumisega¹³⁾ lõppesid 1861. a. eesti talupoegade sellega ühenduses toimunud pöördumised Peterburisse.

Palvekirjad ja saatkonnad 1864. a. suvel.

Kui pöördumine palvekirjadega keisri ja teiste riigivõimu kõrgemate esindajate poole oli eesti talupoegadele kõige tavalisemaks eneseavaldus-teeneks ja võitlusvahendiks, aga mitte kuidagi 1864. a. omapäraseks leiutiseks, siis hakati nüüd ometi seda vahendit põhiliselt teisiti mõtestama. Ja selle uue mõtestuse tõi liikumisse haritlased. Esmakordselt leiame selle avalduse J. Köleril 1864. a. varakevadel. Aprilli alul kirjutab ta J. Hurdale¹⁴⁾: „Kõrgelseisvatelt venelastelt olen ma teada saanud, et valitsus ainult siis meie rahva kasuks midagi teha võib, kui hädapärased nõudmised rahva enese poolt välja lähevad, sest siin öeldakse ikka, nad ei anna enesest midagi kuulda, järelikult on nad rahul.“ Talupoegade palvekirja-aktsioon, teostatud võimalikult efektselt suurema saatkonna kaudu, pidi selles hinnangus tõusma esmajärguliseks taktiliseks võtteks kogu eesti ühiskonna nõuete avaldamisel ja maksmapanekul.

Sama mõtet on J. Köler samal varakevadel avaldanud nähtavasti ka mõnele oma Viljandimaa tuttavale, tõenäoliselt J. Adamson'ile. Ja selle esimeste tulemustena arvatavasti ongi valminud 1864. a. aprillis kaks väga tähelepanuväärset ja kogu järgnevas palvekirjade-liikumises tähtsat kirjutist. Üks neist on Helme kool-

¹²⁾ A. Kruusberg, Materjale Maltsveti-liikumise kohta; Tartus 1931, lk. 417 jj.

¹³⁾ See vaibumine oli tingitud asjaolust, et pärast Vene talurahva vabastamist pärisorjusest ei soodustanud vastavad võimud enam endisel määral Krimmi ja Euroopa Venemaa kagukubermangude koloniseerimist Balti talupoegadega, mis suhtes äsja enne seda oli tehtud mõningaid katsetusi. Vrd. T o b i e n, Die Agrargesetzgebung II, lk. 248.

¹⁴⁾ J. Köler — J. Hurdale 3. VI 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 32).

meister Märt Jakobson'i poolt — pealkirjaga „Eesti rahva elloluggu“, mille olulisem osa on rahva kaasaegse majandusliku olukorra kirjeldus ja esitab sel alal rea tähtsamaid nõudeid. Teine on Holstre-Pulleritsu koolmeistri J. Adamsoni kirjutis: „Lissakirri. Eestikeel“, täienduseks eelmisele¹⁵). Neid mõlemaid kirjutisi kasustati, nagu edaspidi näeme, talupoegade palvekirjade, eriti novembris s. a. keisrile esitatud kollektiivmärgukirja koostamisel.

Talupoegade palvekirja-aktiooni idee oli seega uues mõtetes kantud Viljandimaa ärksate rahvameeste keskele ja tekitas siin ka kohe aktiivset pooldamist. Palvekirjade koostajana hakkas siin algusest peale osa etendama Holstres oma isatalus elav Aadam Peterson. Tol ajal alles 26-aastane noormees, oli ta oma ümbruskonnas tuntud oma suurema kooliharidusega ja agara rahvamehena. Lõpetanud 1857. a. lõpul Pärnu kreiskoolis II klassi kursuse, oli ta teeninud oma ettevõtliku onu M. Strahlberg'i kontoris Pärnus ja hiljemini tema renditud Laiksaare kroonumõisa valitsejana. Onuga konflikti sattunud, lahkus A. Peterson 1863. a. kevadel tema teenistusest ja asus elama oma isatallu Holstresse¹⁶). Siin abistas ta vallamehi nende protsessimistel kohaliku mõisarentniku Blosfeldt'iga ja Holstre kroonumõisa rentimisel kohaliku kogukonna kätte.

Tema kaasabil koostatigi ja tõlgiti (saksa keelde?) 1864. a. maikuul esimene keisrile määratud talupoegade palvekiri üldisemate nõuetega. Oma osa selles ürituses kirjeldab A. Peterson ühes hilisemas ametlikus palvekirjas¹⁷) võrdlemisi passiivsena. Talupojad ise koostanud palvekirja ja palunud teda ainult tõlkida selle vene või saksa keelde. Peterson esialgu küll keeldunud. Kui aga talupojad rõhutanud, et ta on otse kohustatud neid aitama, olles nendega ühest ja samast rahvusest ja saanud kasvatuse ning hariduse nende kaasabil, olevat ta lõppeks nõustunud.

¹⁵) M. Jakobsoni kirjutis kannab daatumit: 9. aprill 1864, J. Adamsoni oma: 22. aprill 1864, — Köleri kirjakogu, EKIA. Need mõlemad on koostatud nähtavasti J. Köleri algatusel, kelle kätte nad hiljemini sattusid. Need tõlgiti ka vene keelde ning neid levitati paljundatult pealinna vene seltskonnas.

¹⁶) Eesti Biograafilises Leksikonis, Tartu 1926—29, lk. 374, on andmed A. Petersoni sünniaasta ja hariduskäigu kohta ekslikud. A. Peterson sündis 7. III 1838 (vana kalendri j.), õppis Viljandi kreiskoolis 5. I — 20. XII 1856 ja Pärnu kreiskoolis (tertsias) 7. jaanuarist 1857 sama aasta lõpuni. Sellega lõppeski tema kooliharidus. Mõlemas koolis paistis ta silma suure usinusega, hea edukusega ja eeskujuliku käitumisega. Vt. Paistu kirikuõp. Hansen'i tunnistus 5. I 1865, nr. 9; Viljandi kooli-inspektor Wiedemann — Pärnu maakohtule 4. VIII 1865, nr. 116, ja Pärnu gümnaasiumi direktor — Pärnu maakohtule 7. VIII 1865, nr. 115, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

¹⁷) A. Peterson — senatile 22. XI 1865 (tõlke mustand), — VlnSkA. tmk. ad nr. 52 (1866).

On mõistetav, et A. Peterson ametlikus, enda rehabiliteerimiseks senatile saadetud palvekirjas püüdis sihilikult kujutada oma osa võimalikult väikesena. Kuid juhtivalt algatuslik see tõenäoliselt ka ei olnud.

Selle palvekirja täppis tekst on meile teadmata. A. Petersoni ja H. Henno hilisemal andmeil sisaldanud ta 10 punkti¹⁸⁾. Tähtsamate reformidena palutud: 1) vallakohtu vabastamist mõisavalitsuse võimu alt ja uut kogukonnaseadust; 2) teoorjuse ja ihunuhtluse kaotamist, teedetegemise ja postijaama-maksu „ühetasast“ jaotamist kogukondade ja mõisade vahel; 3) talumaade müügihinna määramist erapooletute Vene ametnikkude poolt; 4) talude väärtusest 10% kahjutasu talunikele, kes oma kohtade müügi tõttu peavad neist lahkuma. Ka nõuti samas palvekirjas maarahva kooliolude parandamist, kohtureformi teostamist ja kirikuõpetajate valimiskorra muutmist¹⁹⁾. Näib, et juba sellegi palvekirja koostamisel kasustati M. Jakobsoni ja J. Adamsoni ülalmainitud kirjutisi.

Selle palvekirja viis Peterburisse 15-liikmeline erisaatkond, millesse kuulusid Holstrest peale Aadam Petersoni kui juhi ja tõlgi veel kogukonna kohtumees Hans Ainson Massumõisa talust ja kogukonna eestseisja Jaak Peet Peedihansu talust (A. Petersoni õemes)²⁰⁾. Asjast informeeriti ette ka J. Kölerit²¹⁾. 25. mail püüdis saatkond palvekirjaga pääseda Tsarskoje Seloos keisri ette. See aga ei õnnestunud. Palvekiri jäeti tiibadjutandi krahv Keller'i kätte.

Järgmised palvekirjad, arvult 3, saadeti Peterburisse Puiatu ja Suure-Kõpu talupoegade poolt²²⁾. Mõlemas kogukonnas olid talupojad ärevile aetud mõisniku poolt väljakuulutatud taludemüügi tagajärjel. Suure-Kõpus otsustas mõisavalitsus lasta oma 76-est vakutalust 60 kohe müügile, mis vastavaile peremeestele

¹⁸⁾ A. Jürgenstein, Ain Henno 80-aastane, — E. Kirjandus 1916, lk. 36.

¹⁹⁾ Vrd. A. Peterson — senatile 22. XI 1865, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

²⁰⁾ Viimatitsiteeritud kiri. Vrd. ka Russkaja Starina, 100. k., 1899, lk. 662, ja E. Kirjandus 1916, lk. 36.

²¹⁾ Vrd. J. Köler — J. Hurdale 20. V 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 32).

²²⁾ Russkaja Starina, 100. k., 1899, lk. 663; E. Kirjandus 1916, lk. 37. Palvekirjade eelloo koostamise ja esitamise kohta üksikasjalisemalt: Suure-Kõpu talupoegade palvekiri keisrile 1. VII 1864; Suure-Kõpu mõisavalitseja Fr. v. Stryk — Pärnumaa 4. jaoskonna kihelkonnakohtule 15. IX 1864; sama kihelkonnakohtu juurdlusprotokoll 30. IX 1864, — Pärnumaa 4. jaoskonna kihelkonnakohtu arhiiv, tmk. K./nr. 1144 (1864). Senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (saksakeelse tõlke ärakiri), — PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1866).

ka 19. juunil teatavaks tehti. Nelja nädala pärast pidid nad andma otsuse, kas nad soovivad oma talusid osta või mitte. Keeldumise korral ähvardati talud müüa võõrastele. Talupojad pidasid korduvalt omavahel nõu, leidsid määratud maahinna — 1775—210 hõberublat taalri eest — olevat liiga kõrge. Meeste keskel kuuldus selliseidki arvamusi, et riigivalitsuse abil saavad nad talud päriks koguni tasuta. Mõned kartsid, et nad ostu järel taludest hoopis ilma jäävad. Ärevust tekitas ka teade, et mõisavalitsus kavatseb 17 mõisamaal asuvat talu, mis seni olid täitnud avalik-õiguslikke kohustusi, kasustada edaspidi ainult oma tööliste ülalpidamiseks. Tekkinud olukorras valmis meestel peagi otsus pöörduda palvega keisri poole.

Neile oli ulatunud teateid, et Holstres elavat mingi „keelemees“, kes võiks abiks olla palvekirja koostamisel. Nii pöördu sidki Suure-Kõpu rentnikud vendade Petersonide poole. Ja siin valmiski siis Kõpu peakohtumehe J. Jürisson'i kavandi põhjal Aadam Petersoni sulest 1. juuliga 1864 kuupäevatud palvekiri keisrile. Kirjeldades tekkinud olukorda, paluti selles, et keiser „appi tulleks, meie maa eest ni suurt hinna nõudmist, meie üllekohto välja viskamist, omma kohtadest, — mis mõisnikud jubba ni mitmele meitest on teinud, — ja ka sedda meile vägga kahjoliko plani meie maad mõisa maaks tehha peagi hallastavalt ärra keelda ning meie vanna-vannematest pärritud õigussed meie ilma armuta mõisnikude vasto Keigearmolissemalt kaitseda võttaks“.

Samasuguse küsimuse ette, nagu Suure-Kõpu talupojad, pandi 1864. a. suvel ka Puiatu talurentnikud. Ka siin lasti talud massiliselt müügile, hinnaga 160—200 hõberublat taaler. Ja ka siin pidid rentnikud otsustama, kas tahavad nad ise osta oma talud või peavad nendest järgmisel jüripäeval välja kolima. Ei leidnud nemadki muud nõu, kui otsustasid samuti pöörduda keisri poole. Palvekirja neile valmistas Peeter Peterson.

Juuli alul läksid Suure-Kõpu ja Puiatu talunikkude saadikud teele Peterburi poole. Teejuhina ja keelemehena oli neil kaasas Peeter Peterson. Saatkond püüdis pääseda keisri jutule. See aga ei õnnestunud. Palvekirjad anti 11. juulil tiibadjutandile parun Offenberg'ile.

Vaevalt koju tagasi jõudnud, läks Peeter Peterson teele jälle uue saatkonnaga — Tarvastu, Karksi, Kaubi ja Talli talupoega dega, kaasas 4 palvekirja, mis olid koostatud kodus koos Aadam Petersoniga²³). Pikasillal ühines Peeter Petersoni reisuseltskonnaga vastu tema tahtmist veel Taagepera talupoegi, arvult nähtavasti 4, ja Tartus üks Rannu talupoeg. Peterburis soovi-

²³) Peeter Petersoni teise Peterburi-reisu kohta tema kiri A. Petersonile, daatumita, saadetud Viljandi vanglast illegaalselt 1864. a. sügisel, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

tati talupoegadele, nii Petersoni kui ka sealsete eesti rahvasõprade poolt anda palvekirjad nn. palvekirjade-komisjonile keisri kantselei juures. Kuid talupojad tahtsid tingimata pääseda isiklikult keisri jutule. See aga ei õnnestunud. Palvekirjad jäeti 28. juulil tiibadjutant krahv Borg'ile.

Peeter Peterson õiendas Peterburis veel teisigi ülesandeid palvekirjade alal. Tema vahendamisel koostas kooliõpetaja Th. Dankmann juurdeseltsinud talupoegadele palvekirjad, samuti paar erakaebuskirja. Need toimetas Peterson osalt keisri kantselei palvekirjade-komisjonile, osalt III-ndasse osakonda. Ta käis järele pärimas ka eelmise saatkonna poolt esitatud palvekirjade saatuse kohta. Selgus, et need olid edasi saadetud siseministeeriumi, kus kavatseti asja kohta selgust nõutada Balti kindralkubeneri kaudu.

Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid ei võinud jääda kuigi kauaks ka Liivimaa ametivõimudele varjatuks. Teateid inbus neist väljapoole nii aktsioonide lähtekohtadest kui ka üsna pea ka Peterburist.

Koha peal said ametivõimud esimese teate alanud palvekirjade-liikumisest 19. mail ja õige juhuslikult. Sel päeval ilmus Viljandi sillakohtusse Uue-Võidu vallavanem nõutama passi sõiduks Peterburisse. Usutlemisel seletas vallavanem suure tagasihoidlikkusega, et ta nädal tagasi (12. mail) oli Viljandis „juhuslikult“ sattunud koosolekule, kus viibinud Viljandi valla, Uue-Võidu, Päre, Holstre, Morna ja teiste kogukondade talupoegi. Seal mõjustatud ka teda osa võtma pealinna minevast saatkonnast. Selle ülesandeks olevat mitte mingi kaebuse esitamine, tahetavat ainult keisrit paluda, et ka eesti talupoegadele antaks soodustusi, mis on saanud osaks Vene läänekubermangude talupoegadele. See Uue-Võidu vallavanema tunnistus ei kandnud mingit pealekaebamise laadi. Mees oli nähtavasti ainult liiga ettevaatlik ja taotas passi asutisest, kes seda ei saanudki anda, laskis aga usutlemisel enese sisse vedada, nii et oli sunnitud tunnistama rohkem, kui ise tahtiski.

Viljandi sillakohtunik teatas kuuldust veel samal päeval Liivimaa kubernerile ²⁴⁾). Balti kindralkuberner ei viivitanud teatamast Viljandimaa talupoegade üritusest ka siseministrile ja Peterburi kindralkubernerile ²⁵⁾). Viimast paluti saata Liivimaa talupojad, kes peaksid ilmuma pealinna ilma seaduslikkude plakatpassideta, tagasi nende kodukubermangu. Peterburi saksasõbraline kindralkuberner vürst Suvorov oli meelsasti nõus Liivimaa ametivõimudele vastu tulema. 26. juulil teatas ta Riiga, et jälgitavaid talu-

²⁴⁾ L. kuberner — B. kindralkubernerile 21. V 1864, nr. 3987, — BKkA, talup.-osak. tmk. nr. 166 (1864).

²⁵⁾ B. kindralkuberner — siseministrile 26. V 1864, nr. 599 ja Peterburi kindralkubernerile 26. V 1864, nr. 600, — sama tmk.

poegi pole veel pealinna ilmunud, kuid et nende puhul oldavat valvel²⁶). See oli paar päeva enne seda, kui 1864. a. suvel juba kolmas saatkond Viljandimaa talupoegadelt katset tegi esitada keisrile oma palvekirja. Mingeid kimbutusi aga pealinnas viibinud eesti talupoegade saadikuile osaks ei saanud. Kas olid neil passid korras või oli Peterburi kindralkuberneri korraldatud järelevalve nõrk?

Varsti ulatus Pärnu sillakohtuni häirivaid teateid ka Peeter Petersoni kohta. Juba 17. juulil oli kohtul andmeid, et P. Peterson oli korraldanud salajasi rahvakoosolekuid ja kuulutanud olematut seadust talumaade aastarendi sundusliku vähendamise kohta. Sellest oli Pärnu sillakohtule küllalt, et korraldada P. Petersoni otsimist tema vangistamiseks. Et aga tagaotsitav oli sõitnud Tartu, siis paluti sealset sillakohut hoolitseda tema vahistamise eest. Tartus aga selgus, et P. Peterson pärast seda, kui tal siin oli Viljandimaa talupoegadega olnud nõupidamisi Tamme kõrtsis, oli sõitnud pealinna. Tartu sillakohus palus nüüd kohalikku linna politseivalitsust vahistada Peterson tema tagasijõudmisel Peterburist²⁷).

26. juulil andis Pärnu sillakohus veel üldkäsu nii Aadam kui Peeter Petersoni arreteerimiseks, süüdistades neid koguni kommunistlike põhimõtete kuulutamises („dass sie hinsichtlich der verkündigten Landverteilung communistische Grundsätze durchblicken lassen“)²⁸).

Peeter Petersoni tagasitulekut peeti nüüd hoolikalt silmas. Nädalapäevad enne tema Tartusse saabumist oli ka kindralkuberner parun Lieven siin olnud, revideerimise otstarbel. Võimalik, et siis tema osavõttel ka Petersoni vangistamise kava, nagu viimane ise oletab²⁹), üksikasjalisemalt kõne all oli; igatahes kinnitas Tartu sillakohtunik hiljemini P. Petersonile, et kindralkuberner oli andnud oma nõusoleku tema vahistamiseks.

Kui P. Peterson koos oma talupoegadest kaaslastega 4. augustil aurik „Alexander'il“ mööda Emajõe üles Tartu poole sõitis, märkas ta allpool Kabinat, umbes 15 versta linnast, et laeva kapten viskas kaldale seal ootavale aadliku välimusega mehele

²⁶) Peterburi kindralkuberner — B. kindralkubernerile 26. VII 1864, nr. 13122, — sama tmk.

²⁷) L. kuberner — B. kindralkubernerile 7. IX 1864, nr. 7183, — BKkA, talup.-osak. nr. 166 (1864). Vrd. Pärnu sillakohus — Tartu sillakohtule 17. VII 1864, nr. 2449 (ärakiri); Tartu politseivalitsus — T. ülikooli prorektorile 5. VIII 1864, nr. 32, ja T. sillakohus — T. ülikooli prorektorile 5. VIII 1864, nr. 3259, — Tartu Ülikoolikohtu tmk. P./116, ERKA.

²⁸) J. Lõo, Mõned andmed Adam ja Peeter Petersonide eluloost ja tegevusest (A. Kruusbergi ärakiri, EKSA, EKIA), lk. 5.

²⁹) P. Peterson — A. Petersonile (daatumita) — PrnMkA, tmk. 159 (1865), lk. 84 jj.

puudeli seesoleva kirjaga ³⁰⁾). Peterson aimas kohe, et see signalseering on ühenduses tema tagasisõiduga. Ta kartis aga siiski ainult oma kaaslaste pärast. Ent enese suhtes oli ta kindel, lootes ülikoolikohtule „kui sikk sarve peale“, nagu ta ise kirjutab.

Asjaolud aga kujunesid teisiti. Kui Peterson Tartu sadamas tahtis maale astuda, peatas teda politseiohvitser ja käskis teda kindralkuberneri korraldusel järgida enesele. Peterson keeldus, toetudes asjaolule, et ta üliõpilasena ei allu üldpolitseile. Nüüd selgus, et politsei oli sellekski juhuks ette valmistatud. Sadamasse oli kutsutud ka ülikooli pedell, kes viis Petersoni prorektor Georg v. Oettingen'i juurde.

Prorektori juures tuli Petersonil vastata kahele küsimusele: 1) kas ta on valmistanud talupoegadele palvekirju ja käinud nendega koos Peterburis? ja 2) kes on ta isa, kus ta elab ja kus Peeter suve mööda saatnud? Jaatavast vastusest esimesele küsimusele olnud küllalt, et prorektor määras Petersoni kartserisse ja otsustas alustada tema vastu eeluurimist. Väliselt toimus see õige viisakal kujul, kusjuures prorektor avaldas kahetsustki, et ta on sunnitud sellise otsuse tegema.

Järgmisel päeval kutsuti Peeter Peterson ülikoolikohtusse, mille koosseisus olid rektor Fr. Bidder, prorektor G. v. Oettingen, asetäitja prorektor C. von Rummel ja sekretär Wulfius, keda Peterson oma kirjas nimetab rüütelkonna agendiks. Rektor algas teadaandega, et selle põhjal, mis kaebelune eelmisel päeval prorektorile ütelnud ja mis tema kohta teada saadud, kustutatakse tema üliõpilaste nimekirjast ja antakse kriminaalkohtu käsutusse. Kui Peterson selle vastu deklareeris, et ta polevat prorektorile veel midagi seletanud, ja eitas seadusevastasust oma tegevuses ning palus, et kõigepealt ülikoolikohus asja seadusepäraselt juurdleks, käratanud rektor: „Teil pole midagi paluda, teil tuleb ainult vaikida.“ Järgmisel päeval viidi Peterson ülikooli kartserist kroonuvanglasse.

Olnud kroonuvanglas viis päeva üle kuulamata, laskis Peterson enese viia sillakohtuniku juurde. Siin selgus, et Tartu sillakohus ei kavatsengi teda üle kuulata. Ta pidi saadetama Pärnu sillakohtu käsutusse, kelle nõudel ta vangistatud.

Mõni päev hiljemini lasti P. Petersoni tema enda soovil kõnelda ka kohaliku sandarmiohvitseri von Klechzner'iga, kellele vangistatu kaebas seadusevastase käitumise üle tema suhtes. Klechzner lubas asja üle kõnelda õppekonna-kuraatori krahv Keyserling'iga. Üldse esines Klechzner Petersoni suhtes sõbralikult ja lubas teda hiljemini aidata. Peterson aga suhtus temasse

³⁰⁾ P. Petersoni viimatitsiteeritud kiri. Selle järgi on toodud kogu järgnev vangistamislugu. Vrd. ka Tartu Ülikoolikohtu protokoll 5. VII 1864, — Tartu Ülikoolikohtu tmk. P./116, ERKA.

umbusklikult. Paari päeva pärast (14. aug.) võis Klechzner Petersonile teatada oma jutlemise tulemusist kuraatoriga. Viimase korraldusel saadetakse ta Pärnu mitte hariliku vangitapiga, vaid ülikooli pedelli saatel posthobustega.

Nii see toimuski³¹⁾. Teel sihtkohale kuulis Peterson oma saatjalt pedell Reinberg'ilt, et kuraator teinud talle ülesandeks teatada Pärnu sillakohtunikule, et Peterson olnud väga korralik üliõpilane („sehr ordentlicher Student“), ja soovitanud kohtul kohelda teda korrapäraselt. Petersonile tundus nüüd, et ülikooli poolt püüti tagantjärele pehmenendada ning varjata oma seadusevastast käitumist tema suhtes.

P. Petersoni vahistamine, mis tuli talle endalegi ootamata, tekitas tema mõttekaaslaste ja sõprade keskel loomulikult suure ärevuse. Holstre ja Tarvastu meeste poolt saadeti keisri kantslei III osakonna ülemale (sandarmitecorpuse juhatajale) telegramm³²⁾ ja paluti ka kirjalikult kaitset vangistatule³³⁾. Peterburist päriti küll teateid Liivimaa ametivõimudelt, kuid P. Petersoni saatust see ei kergendanud.

Pärnu sillakohtunik kasustas veel juhust selle talupoegade kaitseoperatsiooni puhul, et kogu Petersonide osa palvekirjade liikumises kujutada võimalikult tumedais värvides. Muidugi ei jätnud ta rõhutamata, et nende koostatud palvekirjad sisaldavad laimavaid teateid mitte üksi terve seisuse — aadli — suhtes, vaid ka riigivalitsuse poolt määratud ametivõimude kohta. Vennad Petersonid olevat ka kogu liikumisest teinud endile isikliku tuluallika, sest nad võtnud talupoegadelt raha ja lasknud endid reisudel nende kulul ülal pidada. Raha nõuda oma seisusekaaslasilt ühiste ülesannete ajamiseks oli selle loogika järgi nähtavasti õigus ainult Liivimaa maamarsalil.

Sama sillakohtunik leidis küsimuse puhul paraja koha arendada ka oma rumalat sofistikat. Holstre ja teiste talupoegade pöördumine oma „voliniku Petersoni“ puhul jätvat segaseks küsimuse, kumba vendadest mõeldakse ja kas üldse kumbagi nendest. Adam Peterson see ei võivat olla, sest ta olevat vabades. Peeter Peterson samuti mitte, sest ta ei olevat sillakohtus tunnistanud end talupoegade, eriti aga mitte Holstre ametlikuks volinikuks jne.

Esitades väljavõtteid sellest sillakohtuniku jaburdavast ettekandest lisas kuberner A. v. Oettingen veel omalt poolt soola

³¹⁾ Vrd. L. kuberner — B. kindralkubernerile 7. IX 1864, nr. 7183, — BKkA, talup.-osak. tmk. nr. 166 (1864).

³²⁾ Siseminister — B. kindralkubernerile 18. VIII 1864, nr. 6725, — sama tmk.

³³⁾ Siseminister — B. kindralkubernerile 23. VIII 1864, nr. 6923, — sama tmk. Palvekirjale olid alla kirjutanud Hannus Kase, Karl Agel, Jaan Raska, Ado Hiir ja Jaan Jassik.

juurde³⁴). Sillakohtus toimetatud juurdluse aktidest nähtuvat, et P. Peterson olevat ülekuulamisel käitunud niivõrt brutaalselt ja ülbelt („brutal und respektlos“), et teda on tulnud kohturuumest korduvalt eemaldada.

Kohalikkude ametivõimude sellise suhtumise juures võis juba ette aimata, et P. Petersonil pole nii pea loota vanglast pääsu. Nii see kujuneski.

Sügisese suursaatkonna organiseerimine.

Kõigile viljandimaalaste senistele saatkondadele olid Peterburi eesti patrioodid abiks olnud. J. Köler omalt poolt oli palvekirjade-aktsioone otse õhutanud. Kõik senised katsed aga polnud saavutanud soovitud efekti. Eesti talupoegade esinemine pealinnas pidi kujunema võimalikult mõjukaks. See pidi kujunema suurejooneliseks demonstratsiooniks, mille organiseerimine oligi Köleril nähtavasti mõjukamaid ajendeid, kui ta otsustas 1864. a. suvel ette võtta reisu kodumaale³⁵).

Selle pikema ringreisu kestel (tõenäoliselt juuni lõpust augusti keskpaigani) oli J. Köleril tähtsaid kohtumisi eesti rahvuslike tegelastega, eriti Fr. R. Kreuzwald'iga ja J. Hurdaga³⁶). Reisu kõige tagajärjekamaks sündmuseks tuleb aga pidada tema kokkusaamist Viljandimaa tegelastega, eriti salakoosolekut Köleri isatalus, Vastemõisa Lubjasaarel. See koosolek oli juba varemini kavatsatud ja pidi sinna kutsutama kindlalt ustavaid mehi lähemast ja kaugemast ümbruskonnast.

Andmed selle tähtsa koosoleku kohta on väga napid. Asjaosaliste säilinud kirjavahetustes mindi sellest juba konspiratsiooni huvides vaikides mööda. Samuti varjati seda asjasse pühendamate eest. Ka Köler oma venekeelses autobiograafias, mis kirjutatud ja trükitud avaldatud Aleksander III aegse reaktsiooni ajastul³⁷), on jätnud targu selle puudutamata. Ainult üks koosolekust osavõtnu — A. Peterson on mitukümmend aastat hiljemini kirjeldanud seda koosolekut oma mälestustes, üldjoontes nähtavasti õige tõetruult. Selle koosoleku täppis kuupäevgi on meile teadmata. A. Petersoni teatel olnud see salanõupidamine pärast tema venna Peetri vangistust (mis toimus Tartus 4. augustil). See teinud Köleri ettevaatlikuks ja veel samal ööl, mil peeti koosolek, sõitnud ta Peterburisse tagasi. Sinna jõudis Köler 20. augusti

³⁴) L. kuberner — B. kindralkubernerile 25. IX 1864, nr. 7776, — sama tmk.

³⁵) Vrd. J. Köler — J. Hurdale 14. IV 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 31).

³⁶) Vt. Hans Kruus, Eesti rahvuslike pühikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail; Ajal. Ajakiri 1934, lk. 61.

³⁷) Ivan Petrovitš Keler, professor živopisi, — Russkaja Starina 1882 juuninr. ja 1886 novembrinr.

til 38). Ja kui nüüd uskuda A. Petersoni andmeid, siis võis Lubja-
saare koosolek toimuda umbes augustikuu keskpaiku.

A. Peterson jutustab sellest koosolekust³⁹⁾: „Ootamata tuli
saadik minu juure Holstresse teatega, et hr. Koeler juba Lubja-
saarel olla. Koosoleku päev oli üsna ligi. Sain napilt seda tea-
tada ainult Holstre meestele, Kõrgemäe Annus Kasele, juhtumisi
ka Alaveski Andres Treufeldile ja koolmeistrile Jakobsonile Hel-
mest. Holstrest sõitsid minuga kaasa Ain Henno, Massumõisa
Hans Ainson, Muri Hans Lill, Jaan Adamson, minu vend Kipi
Hans, õemes Jaak Peet, tädipoeg Koordi Jaak Hansen ja Aidusti
õemes Koigu Peeter Jaakson. Ettevaatuse pärast sõitsime ööse.
Hr. Koeler oli sinna ka oma sugulasi, ustavaid sõpru ja tuttavaid
kutsunud. Sinna jõudes leidsime, et seal rahvast juba kaunis
suur kogu oli. Seal pidasid kõnet: hr. Koeler, Helme koolmeister
Jakobson ja Jaan Adamson ja viimaks, kui kõige noorem, ka
mina. Kõnede sisu oli tungiva vajaduse üle üht suurt Eesti saat-
konda Riigipea ette saata, uuendusi ja kaitset paluma, ja paive-
punktide äramääramine. Siis andsin ma aru oma pealinna-reiside
üle ja direktor Magsiku⁴⁰⁾ Holstre reisist ja panin peapalvekirja
eeskava ja järgmised palvepunktid ette.“ Need olid nõuded, mis
esinesid eelnenud kuudel Adam ja Peeter Petersoni juhtimisel
Viljandimaa talupoegade poolt Peterburis esitatud palvekirjades.

„Need punktid,“ kirjutab A. Peterson edasi, „harutati kõik
ükshaaval läbi, kiideti heaks ja võeti vastu. Mulle tehti ülesandeks
suurt Eesti saatkonda organiseerida, peapalvekirja valmistada
vastuvõetud punktidega ja sellele niipalju allkirju muretseda kui
iganes võimalik. See oli raske ülesanne, pealegi sel ajal, kus
mind nagu röövlit otsiti ja tabada taheti. Aga suure hoole ja
väsimata töö tõttu ning oma tublide kaastööliste abiga läks ta
siiski hiiigavalt korda. Mu venna Peetri vangistus tegi ka hr.
Köleri ettevaatlikuks. Ruttu lõpetas ta koosoleku ja sõitis sel-
samal ööl pealinna tagasi. Rahvas läks öö varjus igaüks oma
poole. Ja ehk see koosolek küll rahva poolest kaunis suur oli,
jäi ta siiski ainult temast osavõtjate teada. Rahvas oli ärganud.“

Talupoegade suursaatkonna organiseerimise pearaskus langes
A. Petersonile. Tal tuli kõigepealt koostada kollektiivpalvekirja
tekst ja siis hankida sellele võimalikult rohkearvuliselt talupoega-
dest kogukonna-ametnikkude allkirju. Ta ise jutustab sellest all-
kirjade kogumisest⁴¹⁾:

³⁸⁾ Vrd. J. Köler — J. Hurdale 9. IX 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 99).

³⁹⁾ E. Kirjandus 1916, lk. 36—37.

⁴⁰⁾ Magsik — riigivarade ministeeriumi direktor, venestatud ungar-
lane, kes Holstre kroonumõisa üleandmise asjus kohalikkude talupoegade
palvel käis kohal olukorraga tutvumas.

⁴¹⁾ Adam Peterson, Kõrgemäe Annus Kase, — E. Kirjandus
1920, lk. 350. Teisal nimetab A. Peterson (kirjas H. Hennole 25. XI 1916,

„Pea-palvekirjadele allakirjutamine sündis enamasti Viljandis Kure kõrtsi saksakambris ja Laeva Jürgensoni sõbratoas, kuhu mulle tarvilikka mehi kokku kutsusid mu sõbrad Viljandi valla peremehed: Suki Adam Soosaar, Närska Tõnis Pori ja Metsa Märt Waldt (Viiratsi vall.). Teisi kaugemalt, Karksi, Halliste ja Suure-Jaani kihelkonna mehi, kutsus sinna harilikult mu tiuu sõber Jüri Herms, Viljandi vall. Vardjalt. Ta oli mu aus abi ja kärmas käskjalg ja rahva asjus alati reisidel. Minu hobustega ja kuluga sõitis ta sinna, kuhu asja tarvidus seda nõudis. Teisiti ei olnud võimalik seda suurt ja rasket rahva asja korraldada ja teostada. Tihti sõitsin ka ise ööseti palju ümber vallaametnikkude juure ja mujale rahva asju ajama ja saatkondi korraldama, ka Pärnu- ja Tartumaalegi...“

Palvekirjade-aktsiooni 1864. a. suvel ja sügisel organiseeriti üldiselt väga hea konspiratsiooniga. Üritusse pühendatud inimeste hulk oli õige suur, kirju ja laiali pillatud. Kuid äraandjad nende keskel puudusid täielikult⁴²⁾. Samuti osati nähtavasti ka õigel ajal ja vajalikul kohal suud pidada. Nii ei saanud ametivõimud kogu aktsioonist mingeid lähemaid sisulisi andmeid. Aga hoopis varjatuks kogu liikumine nende eest siiski ei jäänud.

Juba väliste tunnuste järgi märgati talupoegade keskel suuri muutusi. Varemini nii sagedasti esinenud orjalik vaim, nagu kirjutatakse ühes ametlikus dokumendis⁴³⁾, oli korruga kadunud. Ja kus see veel püsiski, avaldati seda väga ettevaatlikult, nagu kartuses, et seda võidakse märgata kaaslaste poolt. Suurtes hulkades, sadade kaupa, koguneti kõrtside juurde, kus kuulati kellegi kõnet või aeti üksteisega juttu. Samuti tuldi suurel arvul kokku kohtupäevadel magasiitade juurde, ilma et vilja oleks võetud või seda sinna toodud. Mõnedes paikades, näiteks Pikasillal, Helmes, Karksis, Kõpus, kujunes suuri rahvakogunemisi, kuhu tuli rohkel arvul inimesi ka kaugetest kogukondadest.

Ametivõimud, kes olid mõnda aega pead murdnud nende nähtuste põhjuste üle, hakkasid peagi taipama, et talupoegadel on käsil midagi erakordset, mis suundub Peterburi poole. Oli küllalgi tähenduslik, et mehed nõutasid endile passe, et esineda pealinnas kaebuste ja soovidega. Millistega aga ja kes on kogu selle liikumise juht, see jäi alul selgusetuks; jäi tumedaks, seni kui talu-

— Henno kirjakogu, EK1A) peale J. Herms'i (Härms'i) oma kaastöölisena palvekirjade-aktsioones veel rea teisi tegelasi: „sedasama tegi ka minu hää sõber, Abja Jaasi talu peremees Jaan Raska ja Abja mehed Toomas ja Peeter Lint, kes Pärnus elasid. Sää! äratas rahvast ka minu hää sõber kaupmees Suni. Sedasama kihutuse tööd tegid Kõrgemäe Anus Kase ja ta vend Hans, praegune Peebu Hans Kase Vana-Pornuse vallast ja palju teisi.“

⁴²⁾ Vrd. ka E. Kirjandus 1916, lk. 37 (A. Petersoni mälestused).

⁴³⁾ Pärnu maakohu motiveeritud otsus A. Petersoni ja ta kaaslaste kohta 24. VIII 1865, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

poegade saatkonna aktsioonist hakkas saabuma teateid Peterburist.

Et suurema hoolega silmas peeti ja püüti tabada juba endisest ajast politseile kahtlast Aadam Petersoni, see oli ju koguni mõistetav. Tema vangistamise otstarbel käis Holstres Viljandi sillakohtu ametnik sõdurite saatel⁴⁴). Ametnik aga jõudis kohale kogukonna kohtupäeval, mistõttu sinna oli kogunenud rohkesti talupoegi. Nende ähvardava käitumise tagajärjel loobus ametnik oma ülesande täitmisest ja pöördus tühjalt tagasi.

Holstres leidis aset talupoegade saadikute ärasõidu eel teinegi ametivõimused häiriv vahejuhtum⁴⁵). Päri kogukonnas aset leidnud korratuste tagajärjel vangistati kuberneril korraldusel sealsed kohtumehed, kes 15. sept. saadeti sillakohtuniku poolt vahi all Riiga. Kolm versta enne Holstret piiras kohalikkude talupoegade jõuk vahistatute transpordi ümber ja nõudis nende vabastamist, ähvardades vastasel korral tarvitada vägivalda. Alles kohtumeeste endi palvel ja pärast nende deklaratsiooni, et nad ka vägivaldse vabastuse korral ei pöördu tagasi koju, vaid lähevad Riiga, hajus piirajate jõuk ähvardustega laiali.

Sellises olukorras, eriti aga talupoegade pahaendeliste kogunemiste puhul, pidas Viljandi sillakohus tarvilikuks 18. septembril anda eriline ringkiri, millega kohustati mõisavalitsusi, kogukonnakohtuid ja kõrtsmikke valvama, et talupojad ei peaks lubamata koosolekuid, ja kui neid juhtub, siis sellest teatama võimudele⁴⁶). See ringkiri oli tegelikult hilinenud. Allkirjade korjamise ja saatkonna organiseerimisega toimunud koosolekud olid jõudnud lõppjärku ja saadikud juba teele asumas.

Talupoegade keskel märgatava käärimise ja kahtlaste salasepitsuste puhul olid valvel ka Tartumaa politseivõimud. Tõendiks ja näiteks ses suhtes on järgmine juhtum⁴⁷). S. a. suvel oli Nõost Maahuse talu peremees Margus Laurberg ühes kellegi oma sõbraga käinud Holstres. Siin oli ta J. Adamsoni kaudu tutvunud Eesti Aleksandri-kooli asutamise mõttega ja ühtlasi kuulnud ka viljandimaalaste kavatsusest esitada keisrile palvekiri. Koju jõudnud, püüdis Laurberg eriti propageerida Eesti Aleksandri-kooli mõtet ja korraldas selleks septembri alul oma talus usaldusväärsemate meeste nõupidamise. Sellest koosole-

⁴⁴) L. kuberner — B. kindralkubernerile 20. II 1865, nr. 1240, — BKkA, talup.-os. tmk. nr. 408 (1864).

⁴⁵) Viimatitsiteeritud kiri. See on nähtavasti sama vahejuhtum, mis moonutatuna on kajastunud ka rahvamälestustes. Vt. O. Stamm, st.-ar. ärkamisaja kohta Paistu kihelkonnas, 1932 (AASA, EKIA), lk. 10, ja Mart Mitt'i Elu lugu, Aia luguga ühendatud viisil Kirja panema hakatud, — EKIA (tsiteeritud koopias järgi, lühendatult: M. Mitt, Elu lugu), lk. 54.

⁴⁶) Viljandi sillakohtu ringkiri 18. IX 1864, nr. 3620 (ärakiri), — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

⁴⁷) M. Mitt, Elu lugu, lk. 43—47.

kust sai haisu ninna ka Tartu sillakohus, kes hakkas selle juhtivamaid tegelasi kimbutama. Vastse-Nõo mõisavalitseja M. Mitt, pärastine eesti rahvusliku liikumise silmapaistvaid tegelasi, mõisteti sillakohtu poolt lubamata koosolekust osavõtte pärast kolmeks päevaks aresti. Kogu see lugu polnud otseses seoses talupoegade palvekirjade-aktsiooniga. Kuid ta on siiski iseloomuline kohalikkude politseivõimude valvsuse suhtes selle aktsiooni organiseerimise puhul.

Saadikuile kogukondadest, kes olid nõustunud osa võtma palvekirja esitamisest keisrile, nõutati aegsasti korjanduste teel teekulude katteks raha ja soetati neile ka vajalikud plakatpassid. A. Peterson kirjutab küll ühes oma kaebuses, et mõnedele oli maakonna-rentei keeldunud andmast passe. Kui seda keeldumist üldse oli, siis polnud see nähtavasti lõplik, sest samad mehed olid hiljemini osa võtnud palvekirja esitamisest keisrile⁴⁸).

Pealinna liiguti suure ettevaatusega, kartes kohalikke ametivõimusi, kes olid valvel. Püüti kasustada kõrvalisemaid teid ja liikuda väiksemis rühmades, et mitte äratada tähelepanu⁴⁹). On võimalik, et mõned ettevaatlikumad mehed, kartes politsei vahiposte Pikasillal, Oiul ja Jõesuus, sõitsid paadiga üle Võrtsjärve⁵⁰). Üksikud sattusid teel kimbutusse ja otsiti politsei poolt läbi⁵¹). Suuremaid äpardusi siiski ei juhtunud.

Osa saadikute edasisõitu oodati ametivõimude poolt Tartu kaudu aurikuga. M. Mitt teab üsna usutavalt jutustada⁵²), et nende vangistamiseks oli siin tehtud vajalisi ettevalmistusi. Maalt oli 19. septembri ümber linna sõitnud suuremal arvul mõisnikke, kellede ülesandeks oli väljuvaid talupoegi ära tunda. Kohalik politsei oli saadikute vangistamiseks saanud kubernerilt vastavad korraldused. Ja 20. septembri hommikul, mil oodati saadikute ärasõitu, võeti sadam politseiametnikkude poolt erilise valve alla. Sadama ümbruskonda oli võimude poolt peidetud ka sõdureid. Varitsevast hädaohest aegsasti hoiatatud talupojad aga jäid sadamasse ilmumata, nad valisid edasisõiduks teise tee. Talu-

⁴⁸) Nii mainib A. Peterson oma palvekirjas senatile 22. XI 1865 (venekeelse tõlke mustand, VlnSkA, tmk. ad nr. 52/1866) Puiatu ja Päri kogukonna esindajaid Villem Maiste't ja Karl Dreimann'i, kelledele maakonna-rentei olevat keeldunud andmast plakatpasse. Tegelikult aga olid mehed 9. nov. keisri juures audientsil.

⁴⁹) Vrd. E. Kirjandus 1920, lk. 350 jj.

⁵⁰) Sellist rahvatraditsiooni vt. O. Stamm, st.-ar. ärkamisaja kohta Tarvastu kihelkonnast, 1932, lk. 12. Pole aga kindel, et see käib 1864. a. sügise suursaatkonna kohta. Vrd. ka O. Stamm, st.-ar. ärkamisaja kohta Paistu kihelkonnast, 1932 (AASA, EKIA), lk. 9.

⁵¹) Vrd. A. Peterson — senatile 22. XI 1865, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

⁵²) M. Mitt, Elu lugu, lk. 48 jj. Vrd. ka A. Kruusberg, Venetamise tulekul. Mälestused ja dokumendid (Eesti Ajaloo Arkiiv nr. 2), 1922, lk. 8—10.

poegade hoiatajaks Tartus oli „Eesti Postimehe“ toimetaja J. V. Jannsen⁵³). Osa Tartust lähtunud saadikuid ajanud kohaliku sillakohtu lambur Põltsam küll taga, kuid jõudnud neile järele alles väljaspool oma maakonna piire ega ole saanud neid siis vangistada⁵⁴). Nagu kodumaalt väljutud, nii jõudsid eesti talupojad ka Peterburisse üksikult ja väiksemate rühmade viisi. 25. septembril saabus siia ka saatkonna peaorganiseerija ja kollektiivmärgukirja teksti koostaja A. Peterson. Tema oli lahkunud Holstrest juba 15. septembri paiku, varustatud plakatpassiga ja kohaliku kogukonnavalitsuse volitusega⁵⁵). Ettevaatusest kodumaa võimude suhtes oli ta sõitnud hobustega Ostrovisse ja sealt Pihkva kaudu Peterburisse. Saatkonna paberid, palvekirjad alikirjadega, oli tal õnnestunud saata pealinna kellegi ohvitseri Karlov'iga, kes oli aktsiooni ühe tegelase, Päri valla taluperemehe Karl Dreimanni sugulane ja sõitis selle juurest suvitamiselt tagasi⁵⁶).

Kollektiivmärgukirja koostamine.

Nii üldpalvekiri, mis Peterburis lõplikult ümber redigeeriti ja vene keelde tõlgiti, kui ka hulk kohalikke küsimusi käsitlevaid palvekirju olid A. Petersoni koostatud. Meenutades seda oma tegevust pool sajandit hiljemini kirjutab autor, et tal olnud Holstres Kipil (isatalus) ja Peedihansul (õe talus) „peris palvekirjade kantselei“, kus ta töötanud „kindla plaani järele“⁵⁷). Kui silmas pidada seda suurt palvekirjade hulka, mis seoses A. Petersoni tegevusega 1864. a. esitati Peterburis riigi kõrgemaile võimudele, võis tema asukoht Holstres tol ajal jätta tõesti mingi „peris palvekirjade kantselei“ mulje, kuhu tuldi kaebama oma hädasid ja laskma sõnastada neid paberile.

Hiljemini, vangistatud A. Petersoni süütegu uurides, huvitus Pärnu maakohus küsimusest: millest see tuli, et talupoegi nii rohkel arvul ja nii laialistelt aladelt pöördus just tema ja ainult

⁵³) Nii teatab M. Mitt, kes Jannseniga septembris 1864, saadikute Tartust lähtumise ajal, isiklikult kokku puutus. Vt. eelmises märkuses tsiteeritud allikat. See teade leiab kinnitust ka teiselt poolt: E. Änilane, st.-ar. ärkamisaja kohta Suure-Jaanist, 1933 (AASA, EKIA), lk. 17. Hoiatavate hulgas oli ka Taevere kogukonna saadik Mihkel Rebane, kes Holstre ja Pikasilla kaudu Tartu sõitis. Loobunud siin hoiatuse mõjul kavatsusest, sõita aurikuga Pihkva kaudu, palganud viljandimaalased Tartus voorimehe, kes viinud nad plaanvankril Peterburisse.

⁵⁴) M. Mitt, Elu lugu, lk. 50—51 (J. V. Jannseni jutustuse järgi).

⁵⁵) Vrd. A. Peterson — senatile 22. XI 1865, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

⁵⁶) A. Peterson, Kõrgemäe Annus Kase, — E. Kirjandus 1920, lk. 350 jj.

⁵⁷) A. Peterson — H. Hennole 25. XI 1916, — Heno kirjakogu, EKIA. Vrd. ka M. Sorgsepp, st.-ar. ärkamisaja kohta Viljandi khk., 1932 (AASA, EKIA), lk. 5.

tema poole? ⁵⁸). Seda küsib järelaegki. Süüdistatav ise püüdis ülekuulamisel pidada järjekindlalt joont: mitte tema ei olevat olnud kogu palvekirjade-aktsoonide algataja ja õhutaja, vaid talupojad, aetud oma hädadest, otsinud ise omal algatusel tema kui kirjaoskaja üles. Selline tunnistus, püüid kujutada oma osa võimalikult väikesena, oli täiesti inimlik ja mõistetav vaenulise klassikohtu ees. Tõelikult aga oli A. Petersoni osa kogu liikumises nii 1864. a. kui ka hiljemini märksa olulisem ja aktiivsem. Mitte ainult tema suurem haridus ja laialine tutvuskond ei teinud teda populaarseks sihtkohaks talupoegadele, vaid õigegei suurel määral tema teadlik aktiivsus ja propaganda.

Kuidas toimis aga A. Peterson palvekirjade, eriti keisrile määratud kollektiivmürgukirja koostamisel? Kui palju ja kuidas oli siin kasustatud talupoegade poolt avaldatud andmeid ja soove? Ja kui palju oli siin autori omi ideid ja lisandeid? — Need küsimused huvitasid õige pinevalt Pärnu maakohtu juurdlejaid kaebelaluste süü selgitamisel ⁵⁹). Need on olulise tähtsusega ka hilisemale ajaloo-uurimisele. Nende küsimuste juurde tuleme edaspidi üksikasjalisemalt. Siin on oluline ära märkida ainult, et autor, toimides Lubjasaare koosoleku otsuse järgi, kasustas kollektiivmürgukirja koostamisel kõigepealt sama aasta kevadsuvel Peterburis esitatud palvekirju, mille kirjutamisest ta ka ise oli osa võtnud. Peale selle arvestas ta veel teisigi talupoegade avaldatud kohalikke hädasid. Autor liikus seega täiesti induktiooni teel, lähtudes eeskätt konkreetsest kohalikust olukorrast, kasustades põhimaterjalina sel puhul esitatud kaebusi ja kokku võttes talupoegade endi poolt avaldatud soove vajalikeks reformideks. Tulemuseks oli mürgukirja tekst, mis oli kuupäevatud Holstres 18. septembriga 1864 ⁶⁰).

A. Petersoni tekst oli mürgukirja lõplikule redaktsioonile viimseks eelastmeks ⁶¹). See lõplik redaktsioon koostati Peterburis sealsete eesti patriootide osavõttel. Kes viimaseist ja kui suurel määral siin tegev oli, pole meile küll otseselt teada. Kuid nagu teistegi eesti talupoegade palvekirjade koostamisel ja vene

⁵⁸) Pärnu maakohtu motiveeritud otsus A. Petersoni ja tema kaaslaste kohta 24. VIII 1865, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

⁵⁹) PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

⁶⁰) A. Peterson ise küll oli Holstrest juba 15. sept. lahkunud, kuid pannud mürgukirjale mõne päeva võrra hilisema daatumi osa talupoegade soovil. Vrd. Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 9. VII 1865, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

⁶¹) A. Petersoni tekst, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865), lk. 88a — 97 a. Vrd. Hans Kruus, Eesti talupoegade saatkonna mürgukirjast keisrile 1864, — Ajalooline Ajakiri 1933, lk. 155. Keisrile esitatud mürgukirja tekst on ära trükitud Russkaja Starina's, 100. köide, 1899, lk. 655—665. Mürgukirja lõpposa eestikeelne tõlge Hans Kruus, Eesti Ajaloo Lugemik III, 1929, lk. 198—200.

keelde tõlkimisel, etendas tõenäoliselt siingi peaosakooliõpetaja Th. Dankmann⁶²⁾.

Väliselt ulatuselt on A. Petersoni tekst märksa pikem märgukirja lõplikust redaktsioonist. Et viimases on sisuliselt esitatud peaaegu täielikult sama materjal, mis Petersoni tekstis, siis on lühendamise saavutatud sel teel, et Petersoni sulesünnitise laialivalguvat, rohkete pateetiliste passustega ja lõpmata hulga konkreetsete piasjadega lükitud sõnastust on koondatud, süstematiseeritud ja asjalikumaks tehtud, seejuures välja jättes liigselt koormavaid üksikasju.

Petersoni teksti ja märgukirja lõpliku redaktsiooni sisu võrdlemisel selgub, et viimane on peaaegu viimse üksikasjani rajatud esimesele. Selles on juurde tulnud detailidena ainult talude maksume loend ja arvutus talumaa soovitava hinna põhjenduseks, kumia kõik muud konkreetsed üksikasjad ja üldmõtted on võetud Petersoni kavandist. Seda asjaolu tuleb eriti rõhutada. Et Peterson oma kavandi põhjendas eeskätt temale talupoegade poolt esitatud kaebustele ja soovidele, siis selgub siit, et 1864. a. suurpalvekiri keisrile oli rajatud eesti talupoegade kõige olulisemaile hädadele ja nõuetele. See polnud mingi kabinetlik sepitsus, vaid talupoegliku rahvamassi hädadest ja soovidest välja kasvanud, nende põhjal kõige induktiivsemal teel koostatud dokument.

Muudatused, mille osaliseks A. Petersoni tekst Peterburis sai, olid peamiselt kompositsioonilist ja stilistilist laadi. Kõigepealt teostati siin Petersoni fikseeritud mõtete kindlakujulisem süstematiseering. Peale sissejuhatust jagati märgukirja kirjeldav osa kahte peatükki, milledest esimene käsitles eesti talupoegade agrarolusid, teine nende õiguslikku olukorda. Märgukirja lõplikus redaktsioonis kärbiti tugevasti Petersoni tekstis ohtralt esinevat ajaloolist elementi. Tehti tagasihoidlikumaks eesti talupoegade truualamluse rõhutamist ja heideti välja vängemad liialdused, mille esitamisel Petersoni tekst sagedastigi ei tundnud piiri, nagu seda oli näiteks iseloomustus ja hinnang Aleksander II kohta, keda nimetati „den Allerbesten, Allergnädigsten, Allergerechtesten, Allerhumansten und Alleredelsten Herrscher... , welcher nur jemals regiert und eine Krone getragen hat“ jne. Materjali süstematiseerimisega ja mõtete ümbersõnastamisega sai kogu märgukiri märksa ülevaatlikumaks, lihtsamaks ja asjalikumaks, nagu see ka kohane sellisele diplomaatilisele dokumendile.

⁶²⁾ Veel pool sajandit hiljemini mälestab A. Peterson Th. Dankmanni eesti talupoegadele „tublide kirjade“ koostajana ja abistajana nende esitamisel „ministritele ja salapolitseile“. — Dankmann saanud selle cest talupoegadelt ka „väikest tasu“. — A. Peterson — H. Hennole 25. XI 1916, — Henno kirjakogu, EKIA. Ka kaasaegsed allikad mainivad Dankmanni (hüüdnimega „utšitel“) abistajana eesti talupoegade palvekirjade koostamisel ja esitamisel. — Vrd. P. Peterson — A. Petersonile, daatumita, kirjutatud 1864. a. sügisel, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

Nii A. Petersoni kavandis kui ka märgukirja lõplikus redaktsioonis järgnes kirjeldavale osale nõuete ja soovide kokkuvõte. Lõplikus redaktsioonis teostati ka siin samalaadilised muudatused, nagu eelnevaski osas. Kõigepealt süstematiseeriti siingi nõuded, ühendati üksikpunkte ja jagati need kolme ossa: I — eesti talupoegade agraarolude, II — vallakogukonna ja kohtukorralduse ja III — kirikuõpetajate valimise ja vallakoolide korraldamise kohta.

Nagu kirjeldavagi osa mõtted, nii on ka märgukirja lõpposas toodud nõuded ja soovid võetud A. Petersoni tekstist. Olulisemana on Peterburis juurde lisatud ainult soov, et eeloleva kohtureformi arutamisele kutsutaks ka kohalikkude talupoegade esindajaid. Kaudsel kujul on see soov olemas Petersoni kavandis.

Peterburis lõpliku kuju saanud märgukirja teksti polnud midugi enam võimalik saata kodumaale „rahvahääletusele“. Seda polnud ka tarviski, sest lõplikus redaktsioonis olid A. Petersoni tekstis esitatud nõuded, mis olid vastavais kogukonnas kodumaal niikuinii tuttavad, jäänud sisuliselt peaaegu muutmatuks.

Kogukonnad, üldarvult 24, millede nimel märgukiri esitati⁶³⁾, olid rõhuvas enamuses Viljandimaalt (19): Holstre, Loodi, Heimtali — Paistu khk., Puiatu, Suure-Kõpu, Viljandi, Väike-Kõpu, Uue-Võidu (Karula), Välgita, Päre — Viljandi khk., Vastemõisa, Taevere, Jäska, Sürgavere, Lõhavere, Lahmuse — Suure-Jaani khk., Helme, Kärstna — Helme khk., Kuresaare — Tarvastu khk.; Pärnumaalt (4): Karksi — Karksi khk., Kaubi — Halliste khk., Voltveti ja Talli — Saarde khk. ja Tartumaalt üks: Torma — Torma khk. Allkirju nimetatud kogukondade ametnikelt jõuti koguda 251⁶⁴⁾. Kogu meeshingede arv neis kogukonnas oli 15 263.

Saatkond Peterburis ja audients keisri juures.

Saatkond oli kavatsetud võimalikult rohkearvulisena, et saavutada efektsemat mõju pealinnas. Mõningail andmeil pidanud selle liikmete arv ulatuma 60-ni⁶⁵⁾. Tegelikult aga kujunes see umbes 25-liseks.

Peterburis tuli enamikul saadikuist viibida ligemale poolteist kuud, enne kui nad said esitada oma palvekirja. Pikk ootamine oli tingitud keisri välismaal viibimisest. Oma jagu aega võttis ka pikale märgukirjale lõpliku redaktsiooni andmine ja selle tõlkimine. Kodumaale tagasi pöörduda ja jälle uuesti tulla ei sõandatud, — kardeti takistusi kohalikkude ametivõimude poolt. Et

⁶³⁾ Russkaja Starina, 100. k. (1899), lk. 665.

⁶⁴⁾ A. Petersoni mälestuste järgi (E. Kirjandus 1916, lk. 37) kogutud 1000 allkirja. Õige on palvekirja äratrükis (Russkaja Starina, 100. k., lk. 665) nimetatud arv 251.

⁶⁵⁾ Vrd. M. Mitt, Elu lugu, lk. 48. J. V. Jannsenilt saadikute kodumaalt lähtumise ajal, septembris 1864, saadud andmeil.

see pikaleveniv ootamine linnaeluga harjumata talupoegadele oli rohkesti vastumeelne, on mõistetav. Kuid mehed pidasid rõhuvas enamuses siiski vastu ja jäid tahtekindlalt oma ülesande teostamiseni Peterburisse. Ainult üksikud pöördusid varemini tagasi, osalt haigestunult ⁶⁶).

Saadikute Peterburis viibimise ajal olid neile abistajaiks ja juhtideks eesti rahvasõbrad. Eritise hoolitsejana on ühele Viljandimaa saadikule meelde jäänud J. Köler ⁶⁷). Et viimane kogu olukorda õige üksikasjaliselt silmas pidas, näitab muuseas tema soovitus saadikuile, et nad ei liiguks linnas oma mulgimaa rahvarõivais, mis äratasid liiga tähelepanu. Mehed, vähemalt mõned, muretsenudki siis endile „vene kasukad“, milledes käinud linnas.

Lõppeks olid asjad niikaugel, et 28. oktoobril 23 pealinnas viibivat eesti talupoega palusid keisrilt audientsi ⁶⁸). See saadi aga alles 9. novembril. A. Peterson kirjutab hiljemini ⁶⁹): see päev valitud audientsiks talupoegade endi poolt, sest dr. Karelli kaudu saadud teada, et siis korrapidajaks tiibadjutandiks on keisri õepoeg Leuchtenbergi hertsog Jevgeni Maksimilianovitš, keda peetud kavatsetud ürituse õnnestumiseks sobivamaks. See teade on kahtlane, sest vaevalt jäeti eesti talupoegadele võimalus audientsipäeva ise valida.

Need 23 talupoega, kelle nimel paluti seda ajaloolist audientsi, olid: Adam Peterson Holstrest, Johann Saar Loodist, Peeter Jõggevast Heimtalist, Villem Maiste Puiatust, Tõnnis Reinberg Suure-Kõpust, Tõnnis Noodapära Väike-Kõpust, Tõnnis Porri ja Hans Siimann Viljandi kogukonnast, Mihkel Peterson ja Tõnnis Tõllasepp Uue-Võidust, Tõnnis Nähr Vastemõisast, Mihkel Rebbane Taeverest, Tõnnis Päärus ja Karl Reimann (Dreimann) Pärast, Hans Tomson ja Jaan Murro Sürgaverest, Karl Saul Voltvetist, Isak Arro ja Märt Toode Tormast, Jüri Reimann Navestist, Peeter Raud ja Hans Laos Vana-Karistest, Jaan Wühner Aidust. Seega olid üksikud kogukonnad (arvult 7) esindatud kahe saadikuga. Osa kogukondi (arvult 10), kelle nimel palvekiri esitati, olid hoopis ilma saadikuteta. Seevastu aga oli audientsi palujate hulka sattunud talupoegi kolmest kogukonnast, mille allkirjad puudusid märgukirja all (Navestist, Vana-Karistest ja Aidust).

Audientsile Tsarskoje Seloos 9. novembril oli ilmunud 17 eesti talupoega. Neli oli haiguse tõttu koju jäänud. Kaasa oli võetud

⁶⁶) A. Peterson — senatile 22. XI 1865, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

⁶⁷) Taevere saadikule M. Rebasele. Vrd. E. Änilane, st.-ar. ärkamisaja kohta Suure-Jaani khk., 1933 (AASA, EKIA), lk. 18.

⁶⁸) Talupoegade palve keisrile 28. X 1864 (venekeelne tõlge ärakirjas), sealsamas ka audientsi palujate nimekiri, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865). Sama nimekiri väikeste ortograafiliste erinevustega ka E. Kirjanduses 1916, lk. 38.

⁶⁹) E. Kirjandus 1916, lk. 38.

sool-leib — mis nimelt, teadmata —, kollektiivmürgukiri 24 kogukonna nimel eesti ja vene keeles ⁷⁰⁾ ja veel hulk eripalvekirju üksikute kogukondade ja isikute poolt ⁷¹⁾. Peapalvekirjast esitati soola-leiva peal lühike väljavõte, mille keiser kohe läbi lugenud. Saatkonna tegeliku juhi teatel olnud audients üldiselt õige sõbralik ⁷²⁾. Palvekirjad võetud vastu ja keiser kõnetanud saadikuid lahkelt. Pärast audientsi kuulati A. Peterson ainsa saksa ja vene keele oskajana saatkonnast keisri tiibadjutandi poolt veel eriliselt üle. Sel ülekuulamisel, mis kestnud vähemalt paar tundi, pärinud tiibadjutant Liivimaa talurahva hädasid ja soove, protokollides ülekuulatava seletused. Pärast ülekuulamist andnud tiibadjutant saatkonna juhile väikeses ümbrikus kirja siseminister Valujev'i nimele, tähendades: „Selle kirjaga saadab Majesteet teid ministri juurde. Seal saavad teie asjad kõik läbi katsutud ja võimalust mööda täidetud. Olge rahulikud, teile ei pea midagi paha sündima.“

Edasi kirjutab A. Peterson, et siseminister võtnud saatkonna liikmed lahkelt vastu ja kuulanud nad kannatlikult ära. Minister avaldanud imestustki, et Liivimaal on talupoegade olukord selline. Ta öelnud, et nende palvekirja puhul tingimata pannakse toime juurdlus, lisanud aga juurde, et nad ilma loata Peterburist ei lahkus. Hiljemini käinud saatkonna liikmed veel mitmel korral ministeeriumis.

A. Petersoni kirjeldust siseminister Valujevi „lahke“ suhtumise kohta eesti talupoegade palvekirja-üritusse tuleb pidada täiesti ekslikuks. Selline esinemine siseminister Valujevi, selle Liivimaa rüütelkonna järjekindlalt truu liitlase ja toe poolt on täiesti usumatu. Üks teine, märksa usaldusväärsem allikas kirjeldab siseministri suhtumist eesti talupoegade palvekirja-aktsiooni ja selle tagatippu hoopis teissuguses valguses.

Üheaegselt eesti talupoegade suursaatkonnaga viibis Peterburis ka Liivimaa maamarssal vürst Paul Lieven ühes rüütelkonna sekretäri M. v. Grünewaldt'iga. Viimase peetud päevik ⁷³⁾ valgus-

⁷⁰⁾ Adam Peterson'i Laulud. Neljas jagu; 1900, lk. 53: peapalvekirj on olnud „24 valla petsatite ja vallaametnikkude allkirjadega, Eesti- ja Venekeeles“. Sellest tuleb küll nii aru saada, et need olid kogukondade volitused peapalvekirja juurde.

⁷¹⁾ A. Peterson on hiljemini väitnud, et neid eripalvekirju oli 95. — Vt. E. Kirjandus 1916, lk. 38, samuti A. Peterson — H. Hennole 25. XI 1916, — Henno kirjakogu, EKIA. See arv on tõenäoliselt liialdatult suurendatud: talupoegade palvekirjas keisrile 28. X 1864 (PrnMkA, tmk. nr. 159/1865) mainitakse ainult 20 eripalvekirja, mida kavatsetakse esitada.

⁷²⁾ E. Kirjandus 1916, lk. 38. Vrd. ka A. Petersoni palvekirja senatile 22. XI 1865, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866), ärakiri Köleri kirjakogus, EKIA.

⁷³⁾ Tagebuch für den Livländischen Landmarschall Paul Fürst Lieven 1863—1864, St. Petersburg, peetud rüütelkonna sekretäri Moritz von Grünewaldt'i poolt. Käsikirja ärakiri Riia Gesellschaft für Geschichte und

tabki hästi informeeritult eesti suursaatkonna saatust 1864. a. hilis-sügisel. Keiser lubanud talupoegadele audientsi ainult tingimusel, et nad ei esita mingeid palvekirju. Kui aga talupojad oma sellekohasest lubadusest hoolimata siiski esitanud palvekirja, käsutanud keiser palujad siseminister Valujevi juurde, kes saanud ülesande, välja selgitada kogu ürituse algatajad.

Järgmisel päeval (10. nov.) toimuski siseministeeriumis eesti talupoegade saadikute ülekuulamine ministeeriumi ametniku von Schultz'i, Balti kindralkuberneri kantseleijuhataja v. Tiedeböhl'i ja tõlgina juurdekutsutud Liivimaa rüütelkonna sekretäri von Grünewaldt'i osavõttel. Ülekuulamise avas minister Valujev ise, manitsedes talupoegi tunnistama tõtt. Tunnistusest selgus, et saatkonna organiseerimisel ja allkirjade kogumisel oli algatavat ja juhtivat osa etendanud A. Peterson. Üldpalvekiri oli saadikuile ette loetud, ainult Navesti talupojad olid sellele ilma ette lugemata alla kirjutanud. Juurdlust toimetanud ametnikele torkas silma, et palvekirja sisuga olid saadikud üldiselt õige vähe tuttavad, mäletasid sellest kõige rohkem, et paluti rendihindade vähendamist.

Eriti huvitas ametnikke küsimus, kes oli kollektiivmärgukirja redigeerija. Selle kohta andsid talupojad põiklevaid vastuseid. Selgus siiski, et see oli A. Peterson, mida viimane ka ise tunnistas. Tumedaks jäi aga palvekirja tõlkija isik, keda juurdlejad püüdsid selgitada erilise innuga. Jälgede segamiseks seletasid ülekuulatavad, et see olnud keegi tundmatu, juhuslikult kohatud erusõdur, kes teinud tõlke 25 hõberubla eest. Kestvate pingutuste järel said ametnikud sellest „erusõdurist“ ainult „väga pealiskaudse isiku-kirjelduse“.

Pärast ülekuulamist lasti saadikud nende korterisse Inglise prospektil eesti kiriku läheduses. Ühtlasi keelati neil ära enne pealinnast lahkuda, kui siseminister selleks loa annab. Järgneval omavahelisel keskustelul juhtis rüütelkonna sekretär v. Grünewaldt siseministri tähelepanu sellele, et talupoegade ärevus tekkinud mõisnikkude algatatud raharendile siirdumisest. A. Peterson kasustanud seda rahutust poliitilise demonstratsiooni organiseerimiseks. v. Tiedeböhl kasustas juhust rõhutada, et Aadam Peterson on talupoegade hässitamise eest vangistatud Peeter Petersoni vend ja ise ametivõimude poolt tagaotsitav. Kõne alla tuli ka A. Petersoni vahistamine. See oli tegelikult siseministri poolt juba otsustatud küsimus. Selle teostamine aga lükati edasi ja ainult selleks, et A. Petersoni vabaduses olles kergemini tabada palvekirjade tõlkijat.

Möödus nädal. Kuid eesti talupoegade järele seatud luure ei viinud palvekirjade tõlkija isiku selgitamisele sammugi lähemale.

Siseminister otsustas nüüd kogu asjale lõpu teha. 18. novembril vangistati Adam Peterson ⁷⁴⁾, kolm saatkonna liiget aga kutsuti siseministri juurde, kus viibis tõlgina ka Liivimaa rüütelkonna sekretär v. Grünewaldt. Minister noomis saadikuid veel kord, et nad pole tõtt tunnistanud ega üles andnud oma palvekirjade tõlkijat. Nende üldpalvekiri sisaldavat palju ebatõdesid. Et aga mehed sellest pole olnud teadlikud, andestatavat neile. Edasi püüdis minister Valujev kaitsta Liivimaa eripärasusi, rõhutades saadikuile, et nii kuis inimesed, taimed ja olukorrad on igal maal erinevad, ei võivat ka Liivimaa saada Venega ühesuguseid seadusi. Minister andis talupoegadele nõu otsida endile paremaid juhte ja mitte pöörduda inimeste poole, kes on viinud neid kahjulikele sammudele. Vastust oma palvekirjadele nad ärgu lootku; küllalt olevat neile teadmisest, et nende palvekiri on ministri käes ja et tema selle sisu tunneb.

Siseministri soovil võttis järgmisel päeval (19. nov.) ka Peterburis viibiv Balti kindralkuberner parun Lieven saadikud jutule. Neid oli ilmunud 19, kuna kaks viibisid haigetena hospitalis ja A. Peterson oli juba arreteeritud. Neli tundi kestnud keskustelus kordasid saadikud veel oma palvekirjades esitatud hädasid, kusjuures kaebused keerlesid peamiselt raharendile siirdumise ja taludeostu küsimuste ümber. Kindralkubeneri väga asjaliku ja kannatliku esinemise tõttu jäänud saadikuil sellest ülekuulamisest märksa parem mulje kui eelmisel päeval siseministeeriumis, nagu seda märgib Liivimaa rüütelkonna sekretär v. Grünewaldt, kes viibis tõlgina sellelgi jutuaajamisel.

Pärast vastuvõttu kindralkubeneri poolt lubati saadikuil Peterburist lahkuda, kuna A. Peterson jäi vangina pealinna.

II. Ametivõimude surve all. Juhid vanglas ja kohtus.

Liivimaa võimude vastuaktsioonid 1864. a. sügisel.

Liivimaa ametivõimud ei jäänud, nagu nägime, palvekirjade liikumise puhul muidugi mitte passiivseiks pealtvaatajaiks, vaid püüdsid sellele kõigi võimalikkude vahenditega vastu astuda. Valvele asus ka rüütelkonna esindus. See polnud juhus ega ükski muud ülesanded, mis Liivimaa maamarssali vürst P. Lieven'i 1864. a. oktoobri teisel poolel Peterburisse viisid ⁷⁵⁾. Sel ajal oldi Liivimaa ametivõimude ja aadli keskel üldiselt juba küllalt informeeritud eesti talupoegade pealinna jõudmisest ja nende suursaatkonna esinemise kavatsusest. Liivimaa tollaegse aktiivse maamarssali

⁷⁴⁾ Vrd. ka A. Peterson — senatile 22. XI 1865, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

⁷⁵⁾ Lieveni päevik, lk. 145 jj.

poolt oli üsna loomulik, et ta nii ebameeldivalt rüütelkonna huvi-
sid häiriva eesti talupoegade aktsiooni puhul ruttas ka ise kohale,
et olla valvel ja leida vastuabinõusid.

Erilist aktiivsust eesti talupoegade sügise suure aktsiooni
puhul avaldas Liivimaa kodanlise võimuaparaadi juht kuberner
August v. Oettingen. Juba saatkonna Peterburis viibimise ajal las-
kis ta majutada kasakaid Viljandimaa taludesse, kus peremehed
olid avaldanud suuremat aktiivsust mõisnikkude vastu.

Kõige enam kannatada sai Holstre. 20. oktoobrist peale ma-
jutati siia taludesse 48 kasakat ühe ohvitseriga ⁷⁶⁾. Kasakad jaotati
2—5-mehelistesse rühmadesse talu kohta ⁷⁷⁾. Vastavad
talud olid kohustatud hoolitsema meeste toitlustamise ja nende
hobuste moonastamise eest. Talunikud said selle eest küll tasu,
kuid ometi tundus kogu see majutus neile küllaltki raske ja ärrita-
vava koormisena. Nagu nad ise kaebasid, põletanud kasakad
palju puid, nurisenud toidu üle; talupojad aga tundnud end kogu
aeg nagu vangidena ⁷⁸⁾.

Holstre talupoegadel ei jäänud muud üle kui jällegi otsida
kaitset Peterburist. Seekord pöördusid nad palvekirjadega kroo-
numaade ministri Zeljonõi poole. Kui viimase nõudel Liivimaa
kuberneril v. Oettingenil tuli põhjendada oma samme kasakate
majutamise asjus ⁷⁹⁾, siis motiveeris ta seega, et Holstre talupo-
jad olevat varjanud endi juures politsei poolt tagaotsitavat Aadam
Petersoni ja takistanud sillakohtu ametnikul tema tabamist. Et
minister Zeljonõi pidas seda motiveeringut mitterahuldavaks ⁸⁰⁾,
tuli kuberner v. Oettingenil anda täiendavaid seletusi. Lisaks eel-
misele esitas ta nüüd veel vahejuhtumi vahistatud Päri kohtumes-
tega, keda Holstre mehed püüdsid vabastada ⁸¹⁾.

⁷⁶⁾ B. kindralkuberner — L. kubernerile 4. XII 1864, nr. 114, —
BKkA, talup.-osak., tmk. nr. 408 (1864).

⁷⁷⁾ O. Stamm, st.-ar. ärkamisaja kohta Paistust, 1932, lk. 11—12.
Rahvamälestuste mainitakse veel hiljemini Holstre talusid, kus 1864. a.
hilissügisel olid majutatud kasakad: Ennuksel (arvatavasti Joh. Raud-
sepa pärast) — 2 kasakat, Mõtsa tl. (Ennukse naabertl.) — 2 kas., Pee-
dihansul (peremees Jaak Peet) — 5 kas., Kipil (Jaak Peterson) — 5
kas., Turval (Juhan Viidik, Holstre peakohtumees) — 2 kas., Ritsul (Jaak
Ritsul) — 2 kas., Lõol (Petersonide õde taluperenaine) — 2 kas., Veskil
(Jaan Ritson, Lõo sugulane) — 2 kas., Kovalil (Hain Henno) — 3 kas.,
Varesel (Aadu Vares) — 2 kas., Jaama tl. (kasakad tulid siia Mõtsa ta-
lust) — 2 kas., Muri tl. (Jaan Soova, kasakad tulid Ennukselt) — 2 kas.,
Kängro tl. — 2 kas.

⁷⁸⁾ B. kroonumaade valitsus — kroonumaade ministriumile
21. I 1865, nr. 1467 (koopia), — BKkA, talup.-osak., tmk. nr. 408 (1864).

⁷⁹⁾ L. kuberner — B. kindralkubernerile 22. XII 1864, nr. 10652, —
sama tmk.

⁸⁰⁾ Min. Zeljonõi — B. kindralkubernerile 29. I 1865, nr. 165, —
sama tmk.

⁸¹⁾ L. kuberner — B. kindralkubernerile 20. II 1865, nr. 1240, —
sama tmk.

Need kaks asjaolu — A. Petersoni varjamine ning tema vangistamise takistamine ja vahejuhtum Päre kohtumeeste suhtes — olid ka kõik, mis kuberner v. Oettingenil oli kunagi esitada Viljandimaale sõjaväe majutamise põhjenduseks. Talupoegade suhtes heasoovlikumale administraatorile oleks sellest olnud muidugi vähe, et õigustada oma erakordset sammu. Kuberner Oettingen aga pidas seda küllaldaseks, jättes targu nimetamata oma aktsiooni peamotiivi, püüde murda talupoegade kangekaelset õiguste otsimist valitseva saksa aadlivõimu vastu.

Selle eesmärgi saavutamiseks nõudis kuberner Oettingen endale pärast eesti talupoegade saatkonna esinemist Tsarskoje Seloos veel avaramaid teotsemisvõimalusi. Detsembri alul, kui tal veeli puudusid üksikasjalisemad andmed saatkonna märgukirja sisust, väljendas ta rõhutatult oma usalduslikus kirjas siseminister Valujevile ⁸²⁾ nurinat, et kindralkubeneri kantselei peab tähtsaid talupoegade esinemisi enda teada ega informeerida teda õigel ajal. Nüüd palus v. Oettingen siseministrit kaasa mõjuda, et asjaajamiskord mainitud kantseleis vajalikult muudetak. Mitte väike polnud kubeneri pahameel ka Liivimaa prokuröri Schütze üle, kes oma vahelesegamistega talupoegade käärimisega ühenduses olevaid toimetusi pikale venitavat, mis talurahva rahuolematuse-avalduksi aina soodustavat. Riiginõunik Schütze olevat „täiesti ebasobiv subjekt“ (durchaus unpassendes Subjekt) oma ameti jaoks ja tema eemaldamine sellelt kohalt olevat „ülimal määral soovitat“.

Nädalapäevad hiljemini, kui kuberner Oettingen oli tutvunud eesti talupoegade kollektiivpalvekirjaga, polnud tema pahameelel enam piiri ⁸³⁾. Eriti kurjustas ta sellepärast, et nõuti vene ametnikest komisjoni Liivimaal valitsevate olude uurimiseks. Ta pidas nüüd ilmtingimata tarvilikuks alustada kohtulikku juurdlust palvekirja koostamise kohta ja palus veel kord, et talle antaks tegevusvabadus talupoegade keskel avalduva käärimise sunnutamiseks, lubades omalt poolt sel puhul toimida vajaliku ettevaatlikkusega ⁸⁴⁾. Kui aga Liivimaa rüütelkonnale ja ühtiasi A. v. Oettingenile üli-sõbralik siseminister Valujev selle soovi rahuldamisega siiski ei nõustunud, pidas kuberner tarvilikuks seda uuesti korrata ⁸⁵⁾.

⁸²⁾ Kub. A. v. Oettingen — siseminister Valujevile 4. XII 1864, — avaldanud R. Baron Stael von Holstein, Materialien zu einer Geschichte des Livländischen Landes-Staates in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts, I, 1 (käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus), lk. 80 jj.

⁸³⁾ Kub. A. v. Oettingen — siseminister Valujevile 10./14. XII 1864, — avaldanud Stael von Holstein, Materialien I, 1, lk. 89 jj.

⁸⁴⁾ Stael von Holstein, Materialien I, 1, lk. 90 — Oettingen: „Ich bitte Sie daher nochmals inständigst, mir sobald als möglich die Freiheit der Bewegung zu geben. — Ich verspreche Ihnen die grösste Vorsicht und Behutsamkeit, — der Zügellosigkeit aber muss ein Ende gemacht werden!“

⁸⁵⁾ Kub. A. v. Oettingen — siseminister Valujevile 1. I 1865, — Stael von Holstein, Materialien I, 1, lk. 91.

Soovitud erivolitused jäid v. Oettingenil saamata. „Seadusliku korra jaluleseadmine“ Liivimaal võis toimuda ainult „harilikkude meetoditega“.

Eelmisel suvel Liivimaale saadetud kasakate poolsotnja jäi kohale. Ja kuberner Oettingen oli küllalt agar hoolitsema, et tema siinviibimine ja majutamine talupoegade juures jätkuks ⁸⁶⁾, — muidugi mõista ühiskondliku rahu säilitamiseks ja jaluseadmi-seks. Kohalikkude saksa võimumeeste ägedam viha aga koondus vendadele Petersonidele, keda peeti talupoegade peahässitajaiks.

A. Peterson sillakohtu eeluurimise all.

Pärast kahenädalast vangisistumist Peterburis saadeti A. Peterson Riiga ⁸⁷⁾. Siin tegi ta katset pöörduda prokuröri, sandarmiohvitseri ja kubernerigi poole, kuid tagajärjetult. Nädala pärast viidi ta edasi Viljandisse, kus ta esialgu anti sillakohtu käsutusse.

Sillakohtu juurdlus venis õige pikale ⁸⁸⁾, kestes järgmise aasta juuni keskpaigani, mispeale anti toimetus maakohtule edasi. Petersoni Viljandisse saabudes oli sillakohtunikuks Heimtali mõisnik v. Sivers; varsti asendas teda Vana-Võidu mõisa omanik G. v. Stryk. Mõlema mõisa kogukonnast olid talupojad palvekirjade-aktsioonist osa võtnud. Ja mõlemad mõisnikud olid seega kogu profsessis teataval määral poolteks, kuid samal ajal ka kohtu-mõistjajaks. Kuigi selline nähtus oli vastuolus tolleaegsegi elemen-taarse õigustundega, oli see Liivimaa paljukiidetud õiguskorras ometi kõige tavalisem. A. Peterson kaebab ühes hilisemas palvekirjas, et need mõisnikud olnud tema ägedamaid vaenlasi. Ja meil pole põhjust selles kahelda. Samuti selleski mitte, et nad püüdsid sihilikult teha vangi olukorda võimalikult raskeks ja juurdlust toimetada erapoolikult.

Sillakohtunik v. Sivers lasknud A. Petersoni tuua kohtusse raud, et hirmutada talupoegi, kes osa võtnud palvekirja-aktsioonist. Tema järglase v. Stryki puhul nurises kaebealune, et silla-kohtunik püüdnud igasuguste võtetega mõjustada talupoegi tunnistama, nagu oleksid nende nimel esitatud palvekirjad koostaja

⁸⁶⁾ L. kuberner — B. kindralkubernerile 4. II 1865, nr. 819, — BKkA, talup.-osak., tmk. nr. 408 (1864). Vilno sõjaringkonna ülem avaldas soovi, et eelmise aasta juunis Riia sõjaringkonda komandeeritud Doni kasakate-polgu nr. 41 poolsotnja — 100 meest — tagasi saadetak. A. v. Oettingen, kes jaanuari lõpul oli käinud Viljandis, ütles enese isiklikkude tähelepanekute põhjal olevat eriti veendunud, et kasakate kohalviibimine Viljandimaal olevat „äärmiselt tarvilik korratuste vältimiseks“.

⁸⁷⁾ Peterson jõudis Riiga 3. XII 1864 — vrd. Stael von Holstein, Materialien I, 1, lk. 81.

⁸⁸⁾ Viljandi sillakohtu eeluurimis-toimetamist kirjeldab A. Peterson pikemalt oma kaebuses senatile 22. XI 1865, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

poolt sisuliselt võltsitud. Selleks esitanud ta juurdlusil sihilikke küsimusi ega ole lasknud ülekuulatavail midagi omalt poolt lähemalt selgitada. Samuti käitunud sillakohtunik ka süüdistatava A. Petersoni suhtes. Igal ülekuulamisel esinenud ta parteilisena ja ägestununa, esitatud küsimustele nõudnud vastust: „ei“ või „jah“, lubamata ülekuulataval omalt poolt midagi juurde lisada⁸⁹⁾. Ta sõitnud mööda külasid ja kuulanud talupoegi üle kohalikkude mõisnikkude juuresolekul, mistõttu ülekuulatavad sagedasti pole julgenud tõtt tunnistada, kartes koha pealt väljaajamist.

Selle sillakohtuniku „juurdlusmeetodeid“ kirjeldatakse samas vainus ühes Loodi talunikkude hilisemas palvekirjas⁹⁰⁾: „Selle peale keige kavvalam, õelam ja meie peale keige vihhasem olli meie praegune Villandi Silla kohto herra von Stryk; kohtu lauast vastu jookstes, jalgo põrrutades, ja valju heäleaga kärkides, kulas temma meie palve kirjad järrele, ei mitte õige kohto herra visil, üksnes Villandis Sillakohtus, — kuidas tännini ikka kohtu viis olnud, — vaid koggoni meie mõisas, meid ükshavalt ette võttes, ja mitme ähvartusse ja hirmotussega pinates, ja mõnnesugguse kavvala pöörmissesega eksita püdes, — misga meid õppimatta ja arge põllo harriaid, väggise tahtis sundida, ommad kaebdussed ja palved valleks ja tühjaks tunnistama, et mitte nemmad, meie mõisnikud, Kronu rahva sure pinamisse pärrast tenitud trahvi ei leiaks, vaid koggoni meie karristud ja keige ennam meie palve kirjade kirjutaja Adam Peterson kes tõeste kül kedagi innimest kaebama ei olle kihhutanud — Keisri Herra ette valletajaks tehtud ja keige Eesti rahva sureks ärra hirmotusseks ja meie kaebliko heäle iggavesseks vait sulgumisseks kangeste trahvitud ja Siberia male vangi sadetud saaks.“

Sama ajajärku Viljandi sillakohtu tegevuses mõtleb A. Peterson ka oma hilisemas salmispitsuses⁹¹⁾:

„Sillakohus päevad, õöda,
 Talusid ja valdu mööda
 Tegü „palvekirja jahti“,
 Lõhkus kapid, laudad lahti,
 Riided, riulid ja raha
 Paiskas laiali ja maha,
 Toolid, ukсед uperpalli,
 Tõukas talutaati halli,
 Kirjad, papred, võtmed võttes,
 Jäled jäljed järel jättes;
 Hullemalt veel Holstre vallas
 Iga talu tare tallas.

⁸⁹⁾ Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 23. VIII 1865, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

⁹⁰⁾ Loodi taluperemehed — keisrile 30. XI 1865, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

⁹¹⁾ Adam Peterson'i Laulud. Neljas jagu; 1900, lk. 52.

Nõnda selles sõjasõidus
Tehti Pärís, Aidus, Võidus,
Vastsemõisas, Taeveres,
Navestis ja Sürgaveres,
Puiatus ja Lõhaveres,
Kuresaares, Kõpus suures,
Wühneri ja Mitti juures.“

Kui A. Peterson oli kohalikule maakonna-fiskaalile süüdistanud sillakohtunikku erapoolikuses ja palunud kindralkubernerilt korraldust, et tema asi antaks erapooletu uurija kätte, pandi vangistatu niiskesse ja haisvasse kartserisse, kuhu ta jäi esialgu pimedasse 4 päevaks. Hiljemini peeti teda veel kuu aega kinni „pimmedas ja hummuses ilma luhvtita keldres“⁹²⁾. Oma ahastuses palunud Peterson, et lubataks tulla vanglasse teda lohutama kohalikul õigeusu preestril. Seda soovi võidi rahuldada ainult kubeneri loal, kes andis aga eitava vastuse. Teissugust otsust A. v. Oettingenilt olekski olnud asjata oodata. Kuberner oli jaanuarikuu lõpul Viljandis viibides ka isiklikult kohalikus vanglas käinud, sisse astunud ka A. Petersoni kongi, polnud aga ühegi sõnaga vangi poole pöördunud.

A. Peterson omalt poolt reageeris sillakohtuniku häirivale esinemisele uhke trotslikkusega, keeldus vastamast erapoolikuile küsimustele, mis talle hiljemini kui lugupidamatuse-avaldus ametivõimudele maakohtu otsuses süüks arvati.

Kohtuotsus P. Petersoni kohta.

Vahepeal, kui Adam Peterson ikka veel sillakohtu eeluurimise ali viibis, oli tema venna Peetri protsess juba ammu jõudnud lõppjärku.

Viimase vastu tõstetud süüdistuse põhjendamisel kujunesid esimesteks asitõenditeks tema esimesel pealinna-reisul esitatud palvekirjad Puiatu ja Suure-Kõpu talupoegadelt, mis meil eespool on kõne all olnud. Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtunik, kes nende puhul Balti kindralkubeneri ülesandel juurdlust toimetas⁹³⁾, leidis, et need palvekirjad sisaldavad valeandmeid, ja andis kogu toimetuse sillakohtule edasi asjaosaliste vastutusele võtmiseks kriminaalkohtu korras. Sillakohtus tuli uue asitõendina veel juurde Peeter Petersoni päberite hulgast leitud palvekirja mustand⁹⁴⁾. See oli talupoja Hans Kotka isiklik kaebus keisri kantselei III osakonna juhatajale, mis

⁹²⁾ Loodi taluperemehed — keisrile 30. XI 1865, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

⁹³⁾ Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtu arhiiv, tmk. K./nr. 1144 (1864), ERKA.

⁹⁴⁾ Senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (tõlke ärakiri), — PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868). Vrd. P. Peterson — A. Petersonile, daatumita, 1864, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

oli küll paluja enda koostatud, kuid P. Petersoni poolt viimisteldud ja kooliõpetaja Dankmanni kaasabil vene keelde tõlgitud. Selles häiris kohalikke kohtuvõimusi eriti väljendus Viljandi sillakohtu liikmete kohta, keda nimetati „talupoegade karmideks rõhujaks ja vaenlasiks“.

Kogu sellest kõhnast asitõendite hulgast oli Pärnu maakoh-
tule küllalt, et määrata asjaosalistele raske karistus. P. Peterson
mõisteti asumisele Siberisse, Tomski või Tobolski kubermangu.
Sama karistuse osaliseks sai ka Suure-Kõpu peakohtumees Jüri
Jürisson. Hans Kotkale määrati Viljandi sillakohtu liikmete teota-
mise eest 8 kuud vangistust. Selle otsuse P. Petersoni kohta käi-
vas osas kinnitas ka Liivimaa õuekohus 26. I 1865⁹⁵). Teiste
süüdimõistetute karistusi aga pehmendati. J. Jürisson'ile määrati
üks aasta vangiroodu, mille järel ta pidi neljaks aastaks jääma
politsei valve alla. H. Kotka türmikäritus asendati 8-kuulise
vangistusega parandusmajas või 50 vitsahoobiga.

Kohtususes tunnistati P. Peterson süüdi, et ta keisrile mää-
ratud palvekirjades oli avaldanud põhjendamata kaebusi kohalik-
kude mõisnikkude kohta, ja eriti, et sel puhul oli öeldud, et ko-
halikud ametivõimud ei pööra mingit tähelepanu nende talupoeg-
ade kaebustele, kes oma kohtadest mõisnikkude poolt on välja
aetud. Otsuses arvestati ka seda, et ta oli keisri kantsleil III
osakonna juhatajale vürst Dolgorukile esitanud palvekirja, mis
sisaldanud palju põhjendamatuid pealekaebusi. Ja lõppeks ei
jätud süüregistris mainimata sedagi, et ta kohtuliku juurd-
luse toimetamisel polnud sillakohtu vastu küllalt aupaklik. Suure-
Kõpu peakohtumehele Jüri Jürissonile arvati süüks, et ta P. Peter-
soni kaaslasena olnud teadlik, et keisrile esitatud palvekiri sisal-
danud „ühe vale punkti“. H. Kotkas leiti süüdi olevat „valeli-
kus denuntsiatsioonis“.

Kubermangu prokurör Schütze, see haruldane valge vares
Liivimaa tolleaegsete kõrgemate ametnikkude mustas karjas, pi-
das seda õuekohtu otsust tema ülekohtuse liialdusega juba üle
igasuguste piiride minevaks, mispärast esineski protestiga õue-
kohtu otsuse vastu⁹⁶). Ta leidis, et P. Peterson ei toiminud
inkrimineeritavate palvekirjade koostamisel omakasupüüdlikkude
ega muude kuritahtlikkude eesmärkidega. Veel õige noore ning

⁹⁵) P. Petersoni protsessi toimikuid, mis oletatavasti peaksid olema
Liivimaa õuekohtu arhiivis, mis asub Läti Riigiarhiivis, ei läinud meil
aga korda 1932. a. augustis sealt leida. Protsessi puhul jäi meil see-
tõttu peaallikaks senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (tõlke ärakiri), —
PnMkA, tmk. K./nr. 3871 (1868) ja L. kubermangu prokuröri Schütze
protest L. õuekohtu otsuse vastu 4. II 1865 (ärakiri), — BKkA, III osak.
tmk. nr. 59 (1865). Vrd. ka J. Lõo, Mõned andmed, lk. 6.

⁹⁶) Ärakiri L. kubermangu prokuröri Schütze protestist L. õuekoh-
tule 4. II 1865, — BKkA, III osak., tmk. nr. 59 (1865).

vähekogenud mehena, kes alles 21 aastat vana, teotsenud ta enam „rumalusest ja järelemõtlematusest“. Edasi tegi prokurör esitatud juurdlusmaterjaligi põhjal väga tähtsa tähelepaneku: ei olevat sugugi selgunud, et P. Peterson oleks talupoegi omalt poolt õhutanud kaebusi esitama; lugu olnud tõenäoselt ümberpööratud: just talupojad mõjutanud teda palvekirjade koostamisele ning esitamisele. Ühtlasi leidis prokurör, et paivekirjades esinevad väljendid ei sisaldavat mingit laimu, vaid halvemal juhul ainult ekslikke ja ebaasjalikke väiteid. Protestija pidas ka juurdlusmaterjali, millele rajatud kohtuotsus, puudulikuks, millisele seisukohale asunud ka üks õuekohtu ja nimelt valitsuse poolt määratud liige, kes ei ühinenud kohtuotsusega, nõudes juurdluse täiendamist. Kõigi nende asjaolude tõttu arvas prokurör, et P. Petersoni tuleks karistada ainult väärandmete esitamise ja kohtu haavamise eest, samuti ka J. Jürissoni, mõlemaid aga märksa pehmemalt, kui see kohtuotsuses oli määratud. Karistuseks võiks olla ainult mõnede isiklike õiguste äravõtmine ja mõneks ajaks parandusmajja määramine. Ühtlasi tegi prokurör Schütze õuekohtule ettepaneku vabastada P. Peterson tagatise vastu kuni tema asja otsustamiseni kõrgema võimu poolt.

Prokurör Schütze protesti tagajärjel läks asi senatisse. Viimase otsus ei lasknud end eriti kaua oodata. Juba maikuul 1865 saabus ta ja oli oma sisult Liivimaa ametivõimudele kindlasti ebameeldivaks üllatuseks. Senat leidis, et Puiatu ja Suure-Kõpu talupoegade palvekirjades pole mingit laimu ega denuntsiatsiooni. Nende peakaebuse, et mõisnikud nõudvat taludest liiga kõrget, taalrilt kuni 200 hõberublani ulatuvat ostuhinda ja ähvardavat nende seniseid rentnikke ostust keeldumise korral välja ajada, pidas senat kohtuliku juurdluse andmeil tõestatuks. H. Kotka puhul leidis ta, et tema palve ei sisalda mingit denuntsiatsiooni. Analüüsinud üksikasjaliselt Liivimaa õuekohtu kinnitatud otsuse motiive, otsustas senat selle tühistada täies ulatuses ja kogu asja lõpetada ning sel puhul süüdimõistetud vangist vabastada. Selle otsuse põhjal vabaneski P. Peterson Viljandi vanglast 27. mail 1865⁹⁷⁾.

Hiljemini konstateeris senat kogu protsessi menetluses olulisi korratusi ja ilmseid seaduserikkumisi. Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohus, mille ülesandeks pidanud olema selgitada asjaolusid, mille üle talupojad kaevanud, olevat täiesti põhjendamatult võtnud kaebajad vastutusele, eelistades seejuures ühekülgsest mõisnikkude tunnistusi talupoegade omadele. Pärnu sillakohtu tegevus leiti ebaõige olevat selles, et ta oli P. Petersoni

⁹⁷⁾ Vrd. senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (tõlke ärakiri), — PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868); P. Peterson — senatile 10. VI 1866, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

vastu alustanud kohtulikku juurdlust ja lasknud ta vahistada, ilma et kohtul oleks olnud tema kohta mingeid süütõendeid. Pärnu maakohus ei olevat neile korratusile ja lohakusile eelnenud kohtuinstantside menetluis mingit tähelepanu pööranud ja teinud oma otsuse seaduse tõelise mõtte ilmse väärtõlgendusega. Liivimaa õuekohus ei olevat täitnud oma kõrgema kohtuliku valveasutise ülesandeid ja käinud küsimuse otsustamisel alamate kohtuinstantside väärtõlgedes. Kõige selle tõttu pidas senat tarvilikuks nõuda seletusi vastavailt kohtuasutistelt⁹⁸). Selle otsuse põhjal alustas P. Peterson hiljemini kahjutasu nõudmise Liivimaa ametivõimudelt.

A. Peterson maakohtus.

Peeter Peterson oli juba vabaduses, kui tema venna Aadami kohta käiv toimetus juuni keskpaiku 1865 saabus Viljandi sillakohtult Pärnu maakohtusse. — Nagu sillakohtus, olid siingi juurdlusetoimetajaiks ja kohtumõistjaiks kohalikud mõisnikud, seega mehed, kelle vastu A. Peterson just protsessiski. Maakohtunikuks oli Morna mõisa omanik C. v. Sivers, assessoriks Tarvastu mõisa omaniku poeg J. v. Mensenkampff⁹⁹). Mõlemast mõisast oli talupoegi palvekirjade-aktsioonist Peterburis osa võtnud.

Üldiselt oli maakohtu käitumine A. Petersoni suhtes märksa korrekisem kui sillakohtu oma. Seda pidi süüdistatav isegi tunnustama. Kui aga talt sealsamas nõuti kirjalikku tunnustust, et maakohtus esitatud küsimused polevat olnud „kimbutavad“ („verfänglich“), keeldus A. Peterson seda andmast, olles arvamisel, et need siiski olnud sihilikud¹⁰⁰). Ka kohtulik juurdlemine, mis haaras õige laialist inimeste hulka, arenes maakohtus õige kiiresti. Paari kuuga viidi see lõpule ja juba 24. aug. tegi kohus oma otsuse.

Kirjalikeks asitõendeiks olid maakohtus esialgu viie Viljandi-maa kogukonna — Loodi, Tarvastu, Sürgavere, Kaubi ja Karksi eripalvekirjad ja keisrile 9. nov. 1864. a. 24 kogukonna nimel esitatud kollektiivmürgukiri, mis juba eelmise aasta lõpul olid Peterburist Liivimaa kubeneri kaudu saabunud Viljandi sillakohtule. Nende saamisloo ja neis esitatud kaebuste tõsioludele vastavuse selgitamisele langes kohtulikul uurimisel pearõhk. Juurdluse kestes saadi veel hulk lisamaterjali A. Petersoni paberite näol, mis leiti Peterburis eesti koguduse kõstri Beefeldt'i juures

⁹⁸) Senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (tõlke ärakiri), — PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868).

⁹⁹) Ad. Peterson — senatile 22. XI 1865, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

¹⁰⁰) Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 23. VIII 1865, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

toimepandud läbiotsimisel¹⁰¹). Siin oli mitmesuguseid palvekirju, osalt lõpetatud, osalt poolikud mustandid, kirjutatud enamikus A. Petersoni käega. Nende hulgas leidis ka tema poolt 24 kogukonna kollektiivmärgukirjaks määratud tekst, mille kohta maakohus konstateeris, et ta on „olulisemais osis ühtiv“ keisrile esitatuga.

Juurdlemisel püüdis maakohus selgitada iga palvekirjaga ühenduses olevaid küsimusi lahus. A. Peterson, kes ei püüdnudki eitada, et ta on esitatud palvekirjade autor, esines ülekuulamisel üldiselt õige kinniselt ja ühtlasi ka vapralt. Vastavaist protokollist pole kordagi märgata, et ta oleks kedagi asjaosalistest talupoegadest üles andnud. Nagu varemini sillakohtus, vabandas ta nüüdki maakohtus oma teadmatust palvekirjade puhul temaga kokkupuutunud talupoegade suhtes asjaoluga, et neid olnud niivõrt massiliselt, et see takistanud nende meelespidamist. Maakohtul tuli seega uurimisi toimetada kirjalikes asitõendeis endis sisalduvail ja sillakohtult saadud andmeil.

Tunnistajaina kutsuti kohtusse 1864. a. suvel ja sügisel palvekirjade asjus Peterburis käinud talupoegi ja vastavate kogukondade eestseisjaid ning kohtumehi. Juurdlust toimetades pidasid maakohtu assessorid eriti silmas küsimusi: Kas põhinevad A. Petersoni koostatud palvekirjad kogukondadest saadud andmeil? Kas esitatud andmed vastavad tõelikkusele? Ja kui mitte, siis kui palju on väärandmete esitamises süüdi A. Peterson?

Üksikkogukondade palvekirjade puhul selgus kõigepealt Loodi valla nimel esitatu suhtes¹⁰²), et kohalik kogukond oli tõesti otsustanud selle esitada, milles pidi palutama rendi alandamist ja kaevatama oma talupoegade rõhuvate elutingimuste üle. Talupoeg Mart Murri oli siis üksikute kogukonnaliikmete soovid ja kaebused üles märkinud ja saatnud need Aadam Petersonile, kes pidi nende põhjal koostama ühise palvekirja. A. Petersoni juures Holstres käinud Loodist veel teisigi talupoegi selgitamas ja kaebamas oma hädasid. Lõplikult koostatud palvekiri alles Peterburis, kus eesti talupoegade suursaatkonnast võtnud osa ka Loodi kogukonna esindaja Johann Saar. Kihelkonnakohtu poolt toimetatud Loodi meeste ülekuulamisel selgus, et mõned punktid nende nimel esitatud palvekirjast sisaldavad liialdusi. Kui seda maakohtus rõhutati A. Petersonile, nõudis ta enese konfronteerimist kogu Loodi kogukonnaga. Et see aga polnud teostatav, kuulati kaebealuse juuresolekul üle ainult selle kogukonna kohtumehed. Ka need tunnistasid, et mõned punktid palvekirjas pole küllalt täpsad, vaid sisaldavad liialdusi. Eriti tähendasid nad,

¹⁰¹) Vt. Pärnu maakohtu motiveeritud otsus A. Petersoni ja kaaslaste kohta 24. VIII 1865, — PrnMkA, tmk, nr. 159 (1865).

¹⁰²) Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 12. VII 1865, — sama tmk.

et ei vasta tõele esitatud väide, nagu oleks talude ostu- ja rendihind 3 kuni 4 korda kõrgem tõelikust. Samuti ka mitte see, nagu oleks mõisa poolt sunnitud talupoegi poolvägivaldselt, kohtadelt väljaajamise ähvardusega ostma ja rentima talusid ülemääraselt kõrge hinna eest jne.¹⁰³).

Tarvastu kogukonna nimel esitatud palvekirja kohta selgus¹⁰⁴), et see oli koostatud ilma mingite kirjalikkude märkmeteta kohalikkude inimeste poolt. Selle aluseks olid olnud ainult suulised andmed, mida esitanud A. Petersonile tema peatuspaigas Holstres hulk tarvastlasi, kes olid toimunud kooskõlas oma kogukonna otsusega, esitada palvekiri keisrile. Maakohtus ülekuulamise osutus ühe Tarvastu kohtumehe Laur Eller'i tunnistus äraandlikuks. See kinnitas, et ta juba Holstres enne märgukirjade Peterburisse viimist oli juhtinud A. Petersoni tähelepanu asjaolule, et palvekiri sisaldavat mitmeid ebaõigeid andmeid, mis jäänud aga arvestamata. Ka teised ülekuulatud tarvastlased püüdsid tõendada, et rida palvekirja punkte ei vastavat tõsioludele. Nii näiteks ei pidanud nad põhjendatuks väidet, nagu oleks kohaliku mõisa omanik lasknud talumaa mõõtmisel selle taalri-väärtuse sihilikult kõrgeks hinnata. Tunnistajad eitasid ka teo-päevade ja vooride ülekohtust arvestamist, talupoegade sagedat ja massilist peksmist jne., nagu oli väidetud palvekirjas.

Sürgavere kogukonna palvekirja suhtes olid ülekuulatute tunnistused kaebealusele kõige soodsamad. Selgus¹⁰⁵), et palvekiri oli koostatud A. Petersoni poolt kogukonna volinikkude Hans Tomsoni ja Jaan Murru kogutud kirjalikel ja osalt suulisil andmeil. Samad esindajad käinud ka Peterburis, kus neile palvekiri lõplikul kujul ette loetud. Sisuliselt pidasid ülekuulatud palvekirjas esitatud punktid tõsioludele vastavaks, tunnistades siiski mõningaid väljendusi liialdavaks.

Kaubi ja Karksi kogukonna märgukirjad, milledes paluti peamiselt kvootemaa muutmist, osutusid koostatuks kohalikkude talupoegade esindajate mustandite järgi ja ülekuulatute taatele üldiselt vastavaks¹⁰⁶).

Kui ülalesitatud eripalvekirjade puhul maakohus püüdis selgitada esijoonest küsimust, kui palju neis toodud andmed vastavad tõsioludele, siis 24 kogukonna kollektiivmärgukirja suhtes pidas ta seda ülesannet teostatamatuks, sest et siin käsitleti olusid

¹⁰³) Pärnu maakohu motiveeritud otsus A. Petersoni ja kaaslaste kohta 24. VIII 1865, — sama tmk.

¹⁰⁴) Pärnu maakohu juurdlusprotokollid 26. VI, 1. VII ja 7. VII 1865, — sama tmk.

¹⁰⁵) Pärnu maakohu juurdlusprotokollid 18. VI ja 9. VII 1865, — sama tmk.

¹⁰⁶) Vrd. Pärnu maakohu juurdlusprotokoll 7. VII 1865 ja sama kohtu motiveeritud otsus A. Petersoni ja kaaslaste kohta 24. VIII 1865, — sama tmk.

üldiselt ja õige laialisel maa-alal. Kõrvaldades selle küsimuse toimis maakohus küllaltki korrektselt. Ta oli selle puhul juba alguses sattunud teatavasse raskustesse, sest A. Peterson oli kaebalusena nõudnud, et ta konfronteeritaks kõigi kogukondade liikmetega, kellede nimel märgukiri oli esitatud. See soov oli tegelikult muidugi teostatamatu ja ka kaebaluse poolt nähtavasti ainult meelevalduslik. Kuid maakohus võttis seda siiski niivõrt tõsiselt, et ta päris Liivimaa õuekohtult juhtnööre, kuidas sel puhul toimida. Ja kui viimane vastas, et küsimus, keda tunnustajana üle kuulata, on täiesti vastava kohtuniku otsustada¹⁰⁷⁾, siis ei rahuldanud nähtavasti seegi juhe maakohut täielikult. Raskusest saadi üle sel teel, et tülikas sisuline probleem kõrvaldati ja piirduti ainult küsimusega, missugust osa etendasid vastavad kogukonnad ja teiselt poolt A. Peterson kollektiivmärgukirja koostamisel.

Kaebalune ise tunnistas, et selle palvekirja koostanud ta paljude kogukondade esindajate ja liikmete poolt nii kirjalikult kui suuliselt esitatud andmete põhjal. See olnud tal juba Holstres „täiesti valmis ja ei olevat hiljemini selles midagi muudetud“¹⁰⁸⁾. See väide polnud igatahes mitte päris täppis. Nagu nägime, baseerus palvekirja lõplik redaktsioon sisuliselt küll täiesti A. Petersoni tekstil, kuid ta valmis siiski Peterburis, kus ta viimisteldi sealsete patriootide kaasabil. Et see toimus pealinnas, seda tunnistasid ka mõned talupoegade suursaatkonna liikmed¹⁰⁹⁾.

Kollektiivmärgukirja sisulist põhjendatust, temas esitatud andmete tõelisusele vastavust rõhutas Peterson ülekuulamisel täiesti veendununa¹¹⁰⁾. Kui maakohtu assessor Mensenkampff püüdis üksikasjaliselt iga punkti vastu polemiseerida, oli kaebalune kogu aeg kindlas ning aktiivses kaitsepositsioonis. Üldiselt lõi ta assessori rünnakud õige efektselt tagasi. Ainult mõnede pisisjade suhtes tundus ta nagu hätta jäävat. Juhtunud võimalikke väärseisukohti ja põhjendamatu üldistusi vabandas kaebalune asjaoluga, et tal tulnud palvekirja koostamisel kohati liiga kinni pidada talupoegade soovidest. Ta vaielnud küll nende mõnede väidete vastu, kuid nad ei olevat lasknud end ümber veenda.

Ülekuulatud talupojad, peamiselt Peterburis käinud suursaatkonnast osavõtnud, tunnistasid ühispalvekirjas esitatud väited ja soovid rõhuvast enamuses täiesti omaks¹¹¹⁾. Teine osa ülekuula-

107) Pärnu maakohus — L. õuekohtule 16. VII 1865, nr. 820; L. õuekohus Pärnu maakohtule 28. VII 1865, nr. 2948, — sama tmk.

108) Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 9. VII 1865, — sama tmk.

109) Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 29. VII 1865, — sama tmk.

110) Vrd. Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 9. VII 1865, — sama tmk.

111) Nii toimisid ülekuulamisel 30. VI 1865 Jaan Murro ja Hans Tomson Sürgaverest; ülekuulamisel 29. VII 1865 Tõnnis Tõllasepp — Uue-

tuid, kes polnud aktsioonis otseselt tegevad, tunnistasid ainult osaliselt palvekirja punkte oma soovidele vastavaks. Viimased tunnistused võisid oma kaalukuselt kollektiivmärgukirja puhul püstitatud küsimuse selgitamisel olla üsna teisejärgulised. Maakohus aga neid peamiselt arvestaski.

Hendrik Kotkas Karksist, kes oli käinud eelmise aasta mais Peterburis, oli hiljemini koos ühe teise oma valla mehega palunud A. Petersoni võtta ka nende kogukond kollektiivmärgukirja nimes-tikku, mis ka oli toimunud. A. Peterson oli siis ka mehi tutvustanud üksikute punktidega oma suurpalvekirja tekstis. Mõnda neist aga pidasid mehed nüüd täiesti tundmatuks (punktid 6, 9, 11, 12, 13)¹¹²). Ihunuhtluse suhtes arvasid nad, et see ei tuleks mitte täiesti ära kaotada.

Kärstna kogukonnast, mis ka oli kollektiivmärgukirja allakirjutanute hulgas, kuid mille esindajad puudusid keiserlikul audientsil 9. novembril, olid kaks volinikku (Hendrik Kaleb ja Hendrik Sarv) eelmise aasta kevadel viinud oma soovide kirjaliku kokkuvõtte A. Petersonile. Ülekuulamisel pidasid nad tõenäoseks, et need soovid on liidetud teistega. Kohtus ettelõetud kollektiivpalvekirja punktidest võtsid nad omaks ainult üksikud (1, 2 ja 4), teisi aga arvustades¹¹³).

Erilises olukorras olid kaks Vana-Kariste vabadikku (Peeter Raud ja Hans Laos). Nende kogukond puudus kollektiivmärgukirjale allakirjutanute hulgas. Kuid selle esitamisest 9. nov. olid nad siiski osa võtnud. Nad olid tulnud Peterburisse omal algatusel enda koostatud palvekirjaga. Pealinnas olid nad A. Petersoni soovitusel osa võtnud ka kogukondade kollektiivpalvekirja-aktsioonist. Ülekuulamisel rõhutasid nad oma opositsiooni mitte mõisavalitsuse, vaid taluperemeeste vastu, ühinedes ainult üksikute suurpalvekirja punktidega (7, 8, 13 ja 14), teiste vastu aga oponeerides¹¹⁴).

Kohtuotsus A. Petersoni ja teiste kohta.

Siin üldjoontes esitatud tunnistuste põhjal pidas maakohus A. Petersoni süü tõestatuks¹¹⁵). Juurdlemisel olnud kogukondade

Võidust, Mihkel Rebbane — Taeverest, Jüri Reimann — Navestist, Tõnnis Porri — Viljandi kogukonnast, Tõnnis Reinberg — Suure-Kõpust, Peet Hämann — sealtsamast (viimane oli enne saatkonna esinemist keisri ees pealinnast tagasi pöördunud); ülekuulamisel 30. VII 1865 Tõnnis När — Vastemõisast, Kusta Thomson — Väike-Kõpust, Villem Maiste — Puia-tust, Johann Saar — Loodist, Peeter Jõggevest — Heimtalist; ülekuulami-sel 31. VII 1865 Jaak Wühner — Aidust. Vt. maakohtu ülekuulamisproto-kolle vastavaist kuupäevadest PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

¹¹²) Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 31. VII 1865, — sama tmk.

¹¹³) Viimatitsiteeritud protokoll.

¹¹⁴) Sealsamas.

¹¹⁵) Pärnu maakohtu otsus 24. VIII 1865, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

eripalvekirjade suhtes leiti kaebelune olevat süüdi, et ta neisse oli omavoliliselt võtnud punkte, mis sisaldasid valeandmeid, ja oli olnud kaastegev selliste palvekirjade esitamises keisrile. Kollektiivmürgukirja puhul tunnistati ta süüdi, et oli selles teadlikult kirjutanud valet. Ka leidis maakohus, et kaebelune pole olnud kaugeltki mitte ainult „tööriist“ talupoegade palvekirjade koostamisel, vaid on etendanud nende algatamisel ka silmapaistvat, kui mitte koguni juhtivat osa. Kõige sellega olevat A. Peterson esinenud valeandmeid sisaldavate, ametiasutiste ja maksva korra vastu suunatud palvekirjade koostajana, kes ühtlasi on korduvalt avaldanud lugupidamatust Viljandi sillakohtu vastu. Karistuseks määras maakohus kaebelusele üheaastase vangistuse parandusmajas ühes kõigi isiklike ja seisuslike õiguste kaotamisega. Pärast vangist vabanemist pidi süüdimõistetud kuuluma 4 aasta kestel kohaliku kogukonna politseilise järelevalve alla.

Samasuguse karistuse osaliseks sai samas maakohtu otsuses Voltveti vabadik Karl Saul. Viimane oli esinenud kogukonna volinikuna kollektiivmürgukirja allakirjutamisel ja selle keisrile ärandmisel. Kuid Viljandi sillakohtus selgus, et kogukond polnud selleks Saulile mingeid volitusi andnud. Seepärast võeti ta kogukonna kohtumeeste palvel ja Liivimaa kuberneril nõusolekul valevolituse tarvitamise eest kohtulikule vastutusele¹¹⁶⁾ ja sai nüüd õige raske karistuse osaliseks.

Peale A. Petersoni ja K. Sauli karistas maakohus kahenädalase arestiga veel nelja palvekirjade-aktsioonist osavõtnut¹¹⁷⁾, kes leiti süüdi olevat kohtule ülekuulamisel valeandmete esitamises.

Väljaspool seda kohtuotsust sai ühenduses palvekirjade-aktsioonidega karistuseosaliseks veel teisigi talupoegi. Nii istus Päre valla saadik Karl Dreimann ligemale aasta vangis ja kaotas oma talukoha. Mõnda aega oli vahistatud ka Uue-Võidu kogukonnaeestseisja Kaarel Kallak¹¹⁸⁾. Samuti tuli aasta ümber vanglas istuda Tormast Peterburis käinud J. Arro'l ja M. Toode'l¹¹⁹⁾. Navesti vallaametnikele, kohtumeestele määrati kihelkonnakohtu pooli rahatrahvi selle eest, et nad olid andnud Peterburisse läinud talupoegadele volikirjad, milledega need said plakatpassid¹²⁰⁾.

¹¹⁶⁾ Vrd. PrnMkA, tmk.: Acta in Untersuchungssachen wider den Tignitzschen Bauern Karl Saul (1865).

¹¹⁷⁾ Pärnu maakohtu otsus 24. VIII 1865, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

¹¹⁸⁾ Uue-Võidu talunikud — keisrile 30. X 1865, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

¹¹⁹⁾ A. V i h m a n n, st.-ar. Torma-Lohusuust ja Avinurme kihelkonnast, 1928, lk. 137, 146.

¹²⁰⁾ Navesti talunikud — keisrile 13. XII 1865, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

Karistuste kõrval Peterburis käinud talupoegadele jätkus survevahendina ka kasakate majutus Viljandimaal, mis kestis maikuu alguseni 1865. Siis viidi siit kasakate poolsoitnja Tartumaale Valgutasse ja hiljemini osa Torma, kus talupoegade keskel oli vallandunud ärevust tekitav käärimine. See käärimine, mis ei avaldunud küll palvekirjade-aktsioones, vaid leidis enesele teissuguseid väljendusi, tekkis samasuguseil ajendeil, nagu kogu palvekirjade-liikumine.

Valgutass tõrkusid jüripäevast saadik 19 talurentnikku mõisateo vastu ja ei nõustunud äsja-sisseseatud segarendiga, pakkudes märksa vähemat renti, kui mõisnik oli määranud. Samal ajal tõrkus üks rentnikest, kes oli keeldunud ostmast oma senist talu, mis seetõttu müüdi võõrale, oma kohast lahkumast. Koha peal käinud kihelkonnakohtuniku isiklikud seletused jäid tulemusteta. Seepärast komandeeriti nüüd kasakad Viljandimaalt Valgutasse, kuhu nad saabusid 5. mail ¹²¹).

Samal päeval jõudis kohale ka kindralkubeneri eriametnik major V. Greig ¹²²). Tõrkuvaist rentnikest andsid 15 järele, 4 peremeest aga jätkasid vastupanu. Samuti keeldus oma senisest talust lahkumast sealt välja mõistetud peremees. Vallakohtus manitses Greig kohaliku kihelkonnakohtuniku ja mõisniku juuresolekul talupoegi sõnakuulmisele ja ähvardas neid, kui nad ei peaks järgmiseks päevaks järele andma, karistada sõjaväelise majutusega. Talust välja mõistetud talupojale, kes kuulus vene-õigeusulistest hulka, pakkus kihelkonnakohtunik seaduslikku kahjutasu kohalt lahkumise puhul. Talupoeg aga ei võtnud seda vastu.

Et talupojad ei lõpetanud tõrkumist, majutati järgmisel päeval nelja talusse igauhte neli kasakat. Müüdüd talust, kust senine peremees keeldus lahkumast, tõsteti kraam välja. Koha peal käis ka Tartu sillakohtunik. Ja talupoegade mõjustamiseks kasustas major Greig ka Rannu õigeusu kiriku preestri kui tõlgi kaasabi. Talupojad aga ei mõtelnudki lõpetada tõrkumist. Ei aidanud seegi, et kihelkonnakohtunik karistas Valguta kohtumehi ühekuuse arestiga selle eest, et nad välja ei tõstnud peremeest, kelle talu oli müüdüd võõrale ¹²³).

Lõppeks sunniti tõrkuvad talupojad muidugi alistuma. Ometi ei vaibunud käärimine kogukonnas nii pea. Talupojad olid ärevil,

¹²¹) L. kuberner — B. kindralkubernerile 1. V 1865, nr. 3450, ja Riia sõjaringkonna staabiülem — B. kindralkubeneri kantseleile 3. V 1865, nr. 2392, — BKkA talup.-osak. nr. 271 (1865).

¹²²) B. kindralkubeneri eriametnik V. Greig — B. kindralkubernerile 12. V 1865, nr. 33, — sama tmk.

¹²³) Valguta talupojad — kindralkuberner Šuvalovile, saadud Riias 29. XI 1865, — sama tmk.

et 6 talu müüdi võõrastele, kuna osa teisi talusid (arvult 6) mõisastati ¹²⁴).

Üheaegselt Valguta sündmustega tekkis samasuguseil põhjusil tõrkumisi ka Tormas ¹²⁵). Esialgul aga õnnestus siin kohalerutanud Tartu sillakohtunikul ilma sõjalise kaasabitaga kord jalule seada. Kuid täielikult ei pääsenud kasakate majutamise eest Tor-
magi ¹²⁶).

Peeter ja Adam Peterson vabaduses. Nende
uued kimbutamised.

Pärast A. Petersoni vangistamist 1864. a. novembris soikus palvekirjade-liikumine Viljandimaa talupoegade keskel peaaegu täielikult ja seda terveks aastaks. Ainult üksikuis kogukonnas astuti sel alal mõningaid vähemulatuslikke samme. Nii näiteks käis Uue-Võidust talupoegi veebruaris ja teist korda septembris 1865 Riias kindralkuberner Šuvalovi juures oma endisi kaebusi uuendamaks, eriti aga abi otsimas kohtadelt väljatõstmise asjus ¹²⁷). On võimalik, et sama teed liikus teisigi talupoegi. Suuremal määral neid kindralkubernerile poole nähtavasti siiski ei pöördunud. Selleks oli mulje viimase suursaatkonna fiaskost siiski väga tugev. Samal ajal oli kohalikkude ametivõimude valvetõkkeist läbipääs küllaltki raske. Ja lõppeks oli ka kindralkuberner Šuvalov sellistele abiotsimise-aktsioonidele vaenuline.

Lämmatatud liikumisel enesel aga puudus pärast A. Petersoni vangistamist aktiivne ja sihiteadlik juht. Selleks ei tõusnud ka tema noorem vend Peeter, kes 27. mail 1865 oli pääsenud vabadusse ¹²⁸). Küll juba kuu aega hiljemini Tartus viibiv sandarmihvitser polkovnik Andrejanov pidas tarvilikuks kindralkubernerile teatada ¹²⁹), et Peeter Peterson oma ülalpidamiseks tegelevat jällegi talupoegadele palvekirjade kirjutamisega, millega õhutavat rahulolematust ja usaldamatust võimude vastu. Iseloomustades oma süüdistatavat fanaatiliselt vaenuliseks sakslaste, eriti aga aadli vastu, avaldas sandarmipolkovnik kartust, et tema tegevus, mis seisnevat valimata abinõudes, võiks põhjustada talupoegade ava-

¹²⁴) Vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 30. VI 1866, nr. 835; Tartumaa 3. jaosk. kihelkonnakohtunik — L. kubernerile 29. VIII 1866, nr. 1710; L. kuberner — B. kindralkubernerile 7. IX 1866, nr. 8019, — sama tmk.

¹²⁵) Major Greig — B. kindralkubernerile 12. V 1865, nr. 33, — sama tmk.

¹²⁶) A. Vi h m a n n, st.-ar. Torma, Lohusuu ja Avinurme kihelkonnast, 1928, lk. 136, 142.

¹²⁷) Vrd. Uue-Võidu taluperemehed — keisrile 30. XI 1865, — BKkA, tmk. nr. 177 (1866).

¹²⁸) Vrd. P. Petersoni palvekiri senatile 10. VI 1866, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

¹²⁹) Polkovnik Andrejanov — B. kindralkubernerile 17. VI 1865, nr. 207, — BKkA, III osak. tmk. nr. 59 (1865).

liku vastuhakkamise. Seepärast pidas Andrejanov Peeter Petersoni kauase kodumaal viibimise väga kahjulikuks avalikule korrale mitte üksi Viljandimaal, vaid ka naabermaakondades. Seega oli P. Petersoni administratiivse väljasaatmise mõte, mis hiljemini ka teostus, üsna varakult sõnastatud. Sama aasta hilissügisel ähvardas sama võimalusega, laiendades seda ka vahepeal vabastatud A. Petersoni kohta, kindralkuberner Šuvalovgi¹³⁰). Kui aga see administratiivse väljasaatmise mõte esialgu ei teostunud, siis oli selle olulisemaks põhjuseks, et P. Petersoni ei saadud tabada uutelt „kuritegudelt“. Tegelikult neid nähtavasti polnudki. Polkovnik Andrejanovi kaebus näib põhjenevat puht-insinuerivail andmeil.

Peeter Peterson tuli peale vanglast vabanemist Holstresse oma venna tallu, ei üritanud siin aga järgneval suvel mingit ulatuslikumat aktsiooni. Ainult kord — juulikuul — käis ta Riias, kus astus samme oma venna Aadami vabastamiseks¹³¹). Sügisel valiti P. Peterson Holstre valla kirjutajaks, millisesse ametisse ta jäi 23. detsembrini 1866.

Aadam Petersoni vabanemine aga tõi Viljandimaa kogukonnas peagi märgatavat elevust ja uut ürituslikkust palvekirjade-aktsioonis. Enne aga kui seda käsitella, vaatleme, kuidas kujunes vabanenu isiklik saatus uues olukorras.

A. Peterson vabanes Viljandi vanglast 15. oktoobril 1865 senati otsusel¹³²) ja anti Holstre kogukonna-politsei valve alla. See aga ei tähendanud vabastatule veel kaugeltki vintsutuste lõppu. Vaevalt oli ta vanglast pääsenud, kui teda nõuti Tartu maakohutusse ülekuulamisele¹³³). Põhjuseks esitati kahe Torma talupoja — Iisak Arro ja Mart Toode — tunnistused. Need mehed olid eelmise aasta sügisel osa võtnud eesti talupoegade suursaatkonnast ja nüüd, kimbutatuna kohtuvõimude poolt, seletasid nemadki, et keisrile esitatud palvekirja koostajaks olnud A. Peterson. Nõudes teda ülekuulamisele lisas Tartu maakohus veel juurde, et mehed tunnistanud, nagu oleks A. Peterson andnud neile mitmesuguseid valeandmeid.

Ülekuulamine Tartu maakohus oli määratud 28. oktoobriks. A. Peterson ei ilmunud, põhjendades seda oma vangisoleku ajal väga halvenenud tervisega, mille kohta esitas ka vastava tunnistuse Holstre vallavalitsuselt. Teine ülekuulamine Tartu maakoh-

¹³⁰) Vrd. Uue-Võidu taluperemehed — keisrile 30. XI 1865, — BKkA, tmk. nr. 177 (1866).

¹³¹) Vrd. J. L õ o, Mõned andmed, lk. 8.

¹³²) Vrd. A. Peterson — Viljandi sillakohtule 17. XI 1865, — VlnSkA, tmk. nr. 45 (1865) ja senati otsus 13. IX 1867, nr. 1298 (tõlge), — PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868).

¹³³) Tartu maakohus — Viljandi sillakohtule 11. X 1865, nr. 1125, — VlnSkA, tmk. nr. 45 (1865).

tus määrati 29. novembriks¹³⁴). A. Peterson ei ilmunud seegi kord, põhjendades oma mitteilumist endiselt halva tervisega.

Mõlemail kordadel püüdis A. Peterson nõutada tunnistust oma tervisliku seisukorra kohta ka Viljandi maakonnaarstilt, kuid tagajärjetult. Juba vangist vabanemise päeval oli ta käinud arsti juures, ei leidnud teda aga kodunt. Tartu maakohtu teiskordse kutse puhul tuli A. Peterson uuesti. Maakonna-arst Rücker keeldus tunnistust andmast, leides tema tervise olevat mitte niivõrt halva, et see oleks takistanud teda ilmumast Tartu maakoh- tusse¹³⁵). Kui A. Peterson nimetas neid sõnu valeks, näitas arst talle ust.

Kuigi vajalik tunnistus jäi Petersonil saamata, ei mõtelnud ta ometi Tartu maakohtu korralduse täitmisele. Näib, et peapõh- juseks polnud siin siiski mitte halb tervis, vaid sapine trotslikkus ametivõimude vastu. 11 kuud oli ta vangis vaevelnud ja nüüd pidi ta poriste teedega jällegi samas asjas ilmuma kümnete kilo- meetrite taha ülekuulamisele. See oli muidugi vastumeelne. Seda enam, et Petersoni moraalne vastupanujõud polnud veel kaugeltki murtud. Täis kibestunud sarkasmi, tituleerides end „arrestant Aadam Petersoniks“, põhjendab ta oma mitteilumist Tartu maa- kohtusse¹³⁶). Ta tervis olevat vanglas peaaegu täiesti ruineeri- tud, eriti „moodsate, Viljandi härra sillakohtuniku poolt inimes- armastusest leiutatud, pimedusest, õhupuudusest, läpahaisust ja söödik-putukaist koosnevate piinamisvahendite rakendamise taga- järjel“. Selliseid fraase sisaldav kiri oli tollaegsele Viljandimaa paljukardetud politseikohtule kindlasti suureks haruldiseks.

Ühtlasi ei mõtelnudki A. Peterson passiivselt ootama jääda oma saatuse kujunemist. Umbes samal ajal, kui ta kirjutas oma ülaltsiteeritud kirja Viljandi sillakohtule, koostas ta ka pika palvekirja senatile¹³⁷), mille 26 punktis ta üksikasjaliselt kirjel- das eesti talupoegade palvekirjade-aktsioone eelmisel aastal ja selgitas oma osa nendes. Peamiselt aga oli see kiri süüdistus- aktiks Liivimaa ametivõimude tegevuse kohta, alates kuberneriga ja lõpetades kohalikkude kihelkonnakohtunikega ning mõisavalit- sustega. Nagu korduvalt hiljemini, palus A. Peterson selleski märgukirjas, et ta vabastataks politsei valve alt, et talle tasutaks kahju, mis ta saanud 11-kuuse vangisistumise tagajärjel, ja et tule- vikus ei võetaks Liivimaa talupoegade saadikuid ülekohtuselt kae- lakohtulisele vastutusele.

¹³⁴) Tartu maakohus — Viljandi sillakohtule 5. XI 1865, nr. 1250, — sama tmk.

¹³⁵) Viljandi maakonna-arst Rücker — Viljandi sillakohtule 25. XI 1865, — sama tmk.

¹³⁶) A. Peterson — Viljandi sillakohtule 17. XI 1865, — sama tmk.

¹³⁷) A. Peterson — senatile 22. XI 1865, venekeelse tõlke mustand VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866); ärakiri Köleri kirjakogus, EKIA.

Samal ajal jätkus A. Petersonil ühendus ka nende kogukondadega, mille esindajad olid osa võtnud eelmise aasta palvekirjade-aktsioonest. Neis organiseeriti tunnistuste andmist, milles kinnitati, et mainitud palvekirjad olid koostatud kogukonnaliikmete eneste algatusel ja etteütluste järgi. Samuti oli A. Peterson pärast vanglast vabanemist peagi tegev ka uute palvekirjade koostamisel. Juba novembri lõpupoolel oli selle kohta teateid ka Viljandi sillakohtul¹³⁸). Nagu edaspidi näeme, polnud need andmed ka sugugi aluseta.

Nii oma kodukohas tegev olnud, sõitis A. Peterson Tartu asemel Riiga. Seal oli 3. ja 7. detsembriks välja kuulutatud Holstre kroonumõisa väljarentimine kroonumaade-palatis. Et mõis oli juba kevadest saadik rendil kohaliku kogukonna käes, siis oli viimane eriti huvitatud, et mõis jääks edaspidigi tema kätte. Selleks sõitiski siis vallavanem Hain Henno Riiga. Et aga rentimis tingimused ja enampakkumis-protseduur olid saksa keeles, siis võttis ta enesele tõlgiks kaasa A. Petersoni¹³⁹).

Riias aga vangistati A. Peterson kubeneri käsul 3. detsembril, kui ta oli koos Hennoga Holstre mõisa väljarentimise asjus läinud kroonumaade-palati metsa-osakonda. Tema tookordne vahistus kestis 15 päeva, mispeale ta saadeti Tartu maakohtu korraldusse. Nii saadigi siis lõppeks A. Peterson Torma talupoegade tunnistuse suhtes üle kuulata. Tartus oleku ajal palusid Holstre valla esindajad kaks korda teda vabastada, pakkudes ka rahalist tagatist, kuid tagajärjeta¹⁴⁰). Alles pärast seda, kui Holstre valivalitsus saatis A. Petersoni kaitseks telegrammi senatile, vabastati ta, saadeti aga Viljandisse. Siin teatas talle sillakohus 5. jaan. 1866¹⁴¹), et ta senati otsuse põhjal peab jääma valju politseilise valve alla ega tohi nõuda mingit kahjutasu oma vangistuse ja protsessi pärast. Senati nimel sellise otsuse kuulutamine oli aga tõeliselt täiesti aluseta¹⁴²).

Viimasel vahistamisel Riias oli A. Petersonil politsei poolt ära võetud ka viis tunnistust, milles mõned kogukonnakohtud kinnitasid, et eelmisel aastal esitatud palvekirjad olid koostatud kogukonnaliikmete eneste algatusel ja etteütluste järgi. Nende äravõtmises süüdistas A. Peterson isiklikult kubeneri¹⁴³). Samal ajal

¹³⁸) Viljandi sillakohus — L. kubernerile, daatumita (novembri lõpul) 1865, nr. 4330, — VlnSkA, tmk. nr. 45 (1865).

¹³⁹) Holstre vallavanem Hain Henno A. Petersoni volitusel — senatile 20. I 1866 (ärakiri), — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

¹⁴⁰) Sealsamas.

¹⁴¹) Vrd. ka Viljandi sillakohtu protokoll 5. I 1866, — VlnSkA, tmk. nr. 45 (1865).

¹⁴²) Vrd. senati otsus 13. IX 1867, nr. 1298, — PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868).

¹⁴³) Sealsamas ja ka A. Peterson — senatile 4. IV 1866, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

olid ka Viljandimaa kohtuvõimud tegevuses, et takistada A. Petersonil selliste tunnistuste saamist¹⁴⁴).

Ühenduses talupoegade palvekirjade-aktsioonega tagandas Pärnu 6. jaosk. kihelkonnakohtunik G. v. Stryk kuberneril ülesandel ka kõik Holstre vallakohtumehed, samuti ka vallavanema nende ametist. Nagu kihelkonnakohtunik sel puhul ise tähendanud, pidanud see hoiatuseks olema teistele, et tulevikus ei koostataks ega esitataks palvekirju. Vastava ülesande, hoolitseda selle eest, said ka uued kohtumehed. Ametlikult arvati tagandatud vallaametnikele süüks, et nad olid saatnud politsei valvealuse A. Petersoni kogukonna ülesandel Riiga ja pärast tema vangistamist olid esitanud sandarmipolkovnik Andrejanovile palve vabastada ta arestist. Juhtides tähelepanu neile kohalikkude ametivõimude survevõtetele ja rõhutades, et Holstre uute kogukonna-ametnikkude määramine ei vasta seaduse nõudele ega ka kogukonnaliikmete tahtele, palus H. Henno eriti A. Petersoni suhtes, et ta vabastataks politsei valve alt ja et talle antaks õiglast tasu kahju eest, mis ta saanud vangistamisest.

See H. Henno poolt A. Petersoni volitusel esitatud palve saavutas õige efektse vastukaja. Balti kindralkuberner, kelleni asi ulatus senati kaudu, saatis oma kõrgema eriametniku riiginõunik Haken'i koos sandarmipolkovnik Andrejanoviga Viljandisse erijuurdlust toimetama¹⁴⁵). A. Peterson, kes oli 20. märtsil kutsutud võõrastemajja „Hornung“ nende kõrgete härrade ette ülekuulamisele, ei kaotanud seegi kord pead ega oma väärikusetunnep. Kui riiginõunik Haken püüdis rõhutada, et A. Petersoni nimel 20. jaanuarist esitatud palves pole vastavad asjaolud täielikult kirjeldatud ja on vastuolus kohtuprotokollidega, palus väljakutsutu toimetada ülekuulamist mitte võõrastemajas ega pooliti eraviisil, vaid ametiasutises kroonukulli ees. Ka nõudis ta, et ta konfronteeritaks oma vastaste ja pealekaebajatega ja et ülekuulamine protokollitaks ning antaks temale alla kirjutada. Seda soovi pidas kindralkuberneril ametnik endale solvavaks, põhjendamatuks kahtlustuseks. Olevat ju küsimus, kuidas juurdlust toimetada, täiesti ametniku enda otsustada.

Hakeni ja tema kaaslaste reis Viljandisse jäi üldiselt enam pealiskaudseks vormitaitmiseks, ilma et oleks püütud kuidagi ulatuslikumalt tungida asja sisusse. See oli selge ka A. Petersonile, kes ikka veel ei kaotanud julgust, pöörduda uue palvekirjaga senati poole¹⁴⁶). Ta palus nüüd korraldust, et temale välja antaks kõik vastaste pealekaebused ja seletused, et kohale komandeeritaks asja uurima õiglasel vene ametnikud, ja lõppeks, et ta vabastataks politseilise valve alt ja tasutaks talle kahju, mis ta saanud ebaõiglasest vangistusest.

¹⁴⁴) H. Henno — senatile 20. I 1866, — sama tmk.

¹⁴⁵) A. Peterson — senatile 4. IV 1866, — sama tmk.

¹⁴⁶) Viimatitsiteeritud kiri.

III. Palvekirjade-aktsioonid pärast 1864. aastat.

Palvekirjad novembris-detsembris 1865.

A. Petersoni isiklik saatus kujunes esimestel kuudel pärast vabanemist küllaltki kirevaks ning sündmusterikkaks, olles tingitud sellisena suurel määral tema enese kustumatust enesekaitse- ja võitlusetahtest. Viimasega on ilmses seoses ka see uus elustumine Viljandimaa talupoegade palvekirjade-liikumises, mis on märgatav novembrikuul 1865.

Selle kuu daatumitega palvekirju keisrile on säilinud Liivimaa kubernerite kantselei arhiivitoimikus¹⁴⁷⁾ arvult kümme, millele lisaks tuleb veel üks ärakiri palvekirjast J. Köler'i kirjakogus¹⁴⁸⁾. Nende 11 palvekirja hulgas on 3 isiklikku¹⁴⁹⁾, milles asjaosalised taluperemehed kaebavad, et nad on oma kohtadest nende müügi tõttu võõrastele välja aetud. Nüüd nõuavad nad vähemalt kahju-tasu oma ehitatud hoonete ja maa melioratsiooni eest. Ühes neist palvekirjadest, nimelt nelja Olustvere peremehe omas, seatakse see soov ühendusse eesti talupoegade suurpalvekirjaga 9. novemb-rist 1864, mille esitamisest osa võttis ka selle kogukonna esindaja.

Kas nende erapalvekirjade koostamisel ka A. Peterson tegev oli, selle kohta on raske väita midagi kindlamat. Küll aga on ilm-esti tema koostatud, osalt tema käekirjaga puhtaks kirjutatud kaheksa kollektiivmürgukirja. Need on viiest kogukonnast: Viljandi kihelkonnast Puiatu peremeestelt (19 isiku nimel) ning sulastelt (72 isikut), Suure- (Vana-) Kõpu sulastelt (171 isikut), Uue-Võidu (Karula) peremeestelt (76 isikut) ning sulastelt (49 isikut) ja Viljandi mõisa peremeestelt; Paistu kihelkonnast Loodi kogu-konna talunikelt (30 isikut) ning sulastelt (55 isikut).

Taluperemeeste nimel esitatud palvekirju oli seega neli¹⁵⁰⁾. Kõigis neis on lähtekohaks eelmisel aastal keisri nimele saadetud eri palvekirjad, iseäranis aga 9. novembri kollektiivmürgukiri, millele vastus senini saabumata. Selles avaldatud nõuded palutakse võtta kaalumisele ja anda nende puhul, nagu väljendatakse Loodi peremeeste palvekirjus, „keiserlik otsus, ja siis se ka meile kohtude ja seitungide läbbi kulunud saaks“. Samuti kaevatakse kõigis neis palvekirjades talupoegade Peterburis käinud esindajate taga-kiusamise üle kohalikkude ametivõimude poolt. Suurema üksik-

¹⁴⁷⁾ LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

¹⁴⁸⁾ Viljandi valla taluperemeeste palve keisrile 30. XI 1865 (ärakiri), — J. Köleri kirjakogu, EKIA.

¹⁴⁹⁾ Olustvere neli taluperemeest — keisrile 8. XI 1865; Sürgavere taluperemees Jaan Murro — keisrile 10. XI 1865; talup. Johann Vinnal Puiatu — keisrile nov. 1865, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

¹⁵⁰⁾ Puiatu talunikud (esindaja Johann Laksberg) — keisrile 26. XI 1865, Uue-Võidu (Karula) talunikud — keisrile 30. XI 1865, Loodi talunikud — keisrile 30. XI 1865, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866). Viljandi mõisa talunikud — keisrile 30. XI 1865, — J. Köleri kirjakogu, EKIA.

asjalisusega käsitellakse vendade Petersonide osa talupoegade palvekirjade-aktsioones ja neile osaks saanud kurba saatust. Rõhutatakse, et kollektiivmürgukirjas esitatud andmed vastavad tõeloludele ja et Aadam Peterson pannud need kirja talupoegade endi sõnade järgi.

Iseäranis kirglikult süüdistatakse Loodi peremeeste palvekirjas kohalikke ametivõimusi ja mõisnikke ning üldse valitsevaid õigusolusid. Drastiliselt seatakse vastamisi valitseva aadlivõimu kandjad ja neile allutatud talupojad: „Keik meie mõisnikud on isse kohto herrad, targad ja kavvalad advokatid ja neil on ka lubba ja jõudo ennest eest need keige kavvalamad advokatid kirjota lasta ja nende suure tarkusse krutski ja vigguri läbbi keik meie palve kirjad valleks aeada ja teist visi meie kahjuks pöördä, sest keik kohto herrad, kes mõisniko suggust ja surem hulk neist ka isse mõissa piddajad on, savad keik need meie kaebdusse peale sisse võetud vastussed iggas tükkis tõeks kiitma ja kinnitama.— Aga meil, õppetamatta ja prostoi tallo rahval ei olle ühtegi eestseisjad ja kohto asjade tallitajad, vaid peame häddast sunnitud, rasked põllo tööd tehhes, kas isse omma väikse mõistusega kohhut käima, sest keik targemad, kes ial julgevad meie palvet kuulda ja meil üks palve kirri kirjota, savad nemmad varsi kui keige suremad kurjateggiad tagga kiusatud, vangi pantud ja Siberia male vangi mõistetud. . .“

Mis puutub taluperemeeste palvekirjades esitatud konkreetseisse nõudeisse, siis kordavad nad osalt eelmise aasta 24 kogukonna kollektiivmürgukirja punkte. Sellised üldsoovid on: teoorjus kaotatagu võimalikult pea, juba järgmisel kevadel; teostatagu kohtureform¹⁵¹), antagu kaitset talupoegade esindajale, palvekirjade koostajale, tõlkidele, eriti vendadele Petersonidele; saadetagu kohale vene ametnikest komisjon, kes muuseas läbi katsuks ka eelmisel aastal esitatud palvekirjade andmed ja nõudmised; nende palvekirjade esitamisega ühenduses tekkinud protsesside puhul antagu talupoegadele välja vastavad kohtuprotokollid ja nende vastaste tunnistused ning seletused.

Nende novembrikuu-palvekirjade eripärasuseks on, et neis esineb rõhutatumalt kui 24 kogukonna mürgukirjas puht-agraarset elementi. Eriti põnevaks küsimuseks on siin alanud taludemüügiga kaasunud nähtusena seniste peremeeste sunnitud lahkumine oma kohtadest. Ilmselt on just see peremeeste meeled ärevile ajanud ja sundinud neid kiires korras abi otsima. Seepärast palutakse talude ostu-müüki kas pidurdada (kuni uue ja õiglasema maa-

¹⁵¹) Sellega ühenduses nõutakse Loodi talunikkude palvekirjas (LKKA, tmk. nr. 177/1866): „et meil eesti rahval avvalikult kulutud lubba olleks kokko tulla ja omma ning omma seisusse kassuks nõu piddada“. Sellest sõnastusest rohkem välja lugeda, kui talurahva kogukondliku omavalitsuse ümberkorraldamise nõudmist, oleks muidugi põhjendamata.

mõõtmiseni) või jälle hoolitseda, et kohalt lahkuv peremees saaks korraliku kahjutasu. Selle kohta tehakse rida konkreetseid ettepanekuid. Nii nõuavad Puiatu peremehed, et talu müügi korral ei lubataks endist peremeest välja ajada, „enne kui temmal honete, jädava töö ja kohha ülles arrimese ning põllu parremas teggemisse ja keige muu eest, mis maja peal perremehhe ommandus on“, pole välja makstud. Väljamineku korral tõstetagu kahjutasu % seniselt 4-ilt 25-le protsendile talu väärtusest, kusjuures talu hooned arvatagu endise peremehe omandiks. Sedasama nõuavad ka Uue-Võidu, Loodi ja Viljandi kogukonna peremehed, soovitades aga tõsta kahjutasu-protsendi lahkuvale peremehele 30-le. — Teine terav agraarpahe, mille kohta kõigis peremeeste palvekirjades sõna on võetud, on talumaa mõisastamine, mille tagajärjel hulk talunikke on maast ilma jäänud või ilma jäämas. Selline talude mõisastamine palutakse seisma panna ja mõisastatud talumaa talupoegadele tagasi anda.

Sulaste palvekirjad, mis märgitud 1865. a. novembrikuu daatumitega ¹⁵²), on ilmselt pärit ühelt ja samalt koostajalt, tõenäoliselt samuti A. Petersonilt. Sisult täiesti analoogilised, algavad nad lausega: „Ehk meie ka kül Kronole pearahha maksame ja omma sure vaevaga nappilt tenitud päva palgast ülles kasvatud lapsed soldatiks andma peame, ei olle meil mitte maad, kus peal ellada ja miska ennast toita võiksim, ehk meie kül muud ammetit ei olle õppinud, kui üksnes põllotööd.“ Kuigi neis palvekirjades on lähtekohaks sulaste ning popside huvid ja eriti kaevatakse ka nende talurahvakihtide rõhuva maapuuduse üle, on nad sisult rakendatud peamiselt peremeeste nõudmiste toetamiseks. Sularahvas on siin ilmselt võetud peremeeste aktsiooni sõiduvette. Kõigis neis kaevatakse talude mõisastamise üle, mis suurendanud ka maatarahva maapuudust. Puiatu sulaste palvekirjas kurdetakse veel ka talude kõrge rendi üle, mistõttu talunikud ei saavat odavalt maad edasi rentida. Uue-Võidu sulaste palvekiri väljendab sama mõtet järgmiselt: „Meie mõisa herra von Helmersen on meie valla perremeeste maad hirmus sure rendi ja teo orjusse alla pannud, nenda et neil mitte võimalik ei olle meil omma käest ni palju maad parraja rendi ehk orjusse eest anda, et ommad lapsed toita ja kergem ülles kasvata võiksim, vaid perremehhed peavad hirmus suurt renti maksma ja orjusse pärrast vimast ma lappi issi püüdma prukida — ja jävad siiski aast-aastalt kehvamaks.“ Vana-Kõpu sulased kurdavad veel eriti talude ostu üle, mis peremeestele liiga kallilt kätte minevat. Kuigi talunikud tõrkuvat ostmast, sunnitavat neid selleks. Kallilt ostetud talus aga ei suutvat peremees enam sulast pidada, vaid katsuvat oma tööjõuga läbi ajada.

¹⁵²) Puiatu sulased — keisrile nov. 1865, Suure-Kõpu sulased — keisrile 29. XI 1865, Uue-Võidu (Karula) sulased — keisrile 30. XI 1865, Loodi sulased — keisrile 30. XI 1865, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

Kõik ülalesitatud, nii talunikkude kui sulaste kollektiivpalvekirjad olid kas täiesti või vähemalt olulisel määral A. Petersoni töö. Nende koostamisel, samuti allkirjade kogumisel oli käidud mõnevõrra erinevat teed võrreldes eelmise aasta palvekirjade-akttsiooniga. See oli tingitud vahepeal saadud kogemusest ja muutunud olukorrast. Kõigepealt oli uutes palvekirjades sõnastus märksa ettevaatlikum ja arvestas ainult kohalikke konkreetseid olukordi ning soove. Neist üle ulatuvad nõuded, nagu nad esinesid 24 kogukonna kollektiivmärgukirjas (eesti keele, tsensuuri, kirikuõpetajate valimiskorra, rahvakooli kohta), olid nüüd hoopis kõrvale jäetud. Ka polnud enamiku palvekirjade esitajaiks enam kogukonnad oma ametliku esinduse kaudu. Palvekirjad olid nüüd varustatud üksikute palujate allkirjadega, kelleks oli värbatud suur osa kogukondade täisõiguslikke liikmeid, nii talunikke kui sulaseid ja popse. Kogu seekordne palvekirjade-akttsioon oli veel rõhutatumalt kui varemini talunikkude üritus, millele oli hangitud ka sulasrahva toetus.

Kuidas need palvekirjad Peterburisse toimetati ja seal esitati, pole lähemalt teada. J. Köleri autobiograafias toodud andmeist tuleks järeldada, et see toimus 30. novembril 1865 saatkonna kaudu, mille tõlgiks olnud Peeter Peterson¹⁵³). Enamik viimati käsitletud palvekirju on tõepoolest dateeritud nimetatud kuupäevaga, osa mõni päev varemini. On tõenäone, et palvekirjad toimetati Peterburisse ja esitati seal saadikute kaudu. Väheusutav aga on väide, nagu oleks selle saatkonna tõlgiks olnud Peeter Peterson. Viimase käsi oleks säärasel korral käinud kindlasti halvemini. Ta jäi aga veel enam kui aastaks vabadusse ja võis täita selle aja kestel Holstre vallakirjutaja kohuseid.

Ajalt lähedased ülalesitatud palvekirjadele ja algatatud nähtavasti sama aktiooni osana on veel paar kollektiivmärgukirja keisrile s. a. detsembrikuust. Esimene neist on Navesti talupere-meeste palve 13. detsembrist 27 allkirjaga¹⁵⁴). Nii sõnastuselt kui sisult on ta väga sarnane eelmiste, peremeeste nimel esitatud palvekirjadega. Ka selles on tunda A. Petersoni mõju, võib-olla koguni, et see on tema enda koostatud. Teine kollektiivmärgukiri on Kõpu talunikelt, dateeritud 15. XII 1865 Peterburis ja esitatud keisrile kahe voliniku kaudu¹⁵⁵). Selles kaevatakse peamiselt kõrge maa-hinna ja rendi üle. Kaudselt on sellegi algatus ühenduses eelmise aasta palvekirjade-akttsiooniga. Tema esimene allkirjutanu ja võib-olla ka aktiivsem mees selle koostamisel on Tõnnis Noodapärä, kes võttis osa ka talupoegade suursaatkonnast eelmisel aastal. Sama Noodapärä esitas keisrile nüüd ka oma isikliku palve-

¹⁵³) Russkaja Starina 1886, novembri nr., lk. 362.

¹⁵⁴) Navesti talunikud — keisrile 13. XII 1865, — LKKA, tmk. 177 (1866).

¹⁵⁵) Kõpu talunikud — keisrile 15. XII 1865, — sama tmk.

kirja¹⁵⁶), milles kaebas, nagu eelmiselgi aastal, et polevat ikka veel saanud kahjutasu oma talust välja tõstmise puhul.

Kõik need palvekirjad keisri nimele saadeti siseministeeriumi kaudu Balti kindralkubernerile, kelle ülesandeks jäi ka vastuse andmine palujaile. Kokku võttes palvekirjades esinevaid ühiseid nõudeid leidis kindralkubeneri kantselei¹⁵⁷), et osa neist on seadusevastased (nagu talupoegadele maa kindlustamine, lahkuvaile rentnikele kahjutasu määra suurendamine, talude rendi normimine jne.), kuna osa nõutud uuendusi on juba otsustatud või algatatud (teoorjuse kaotamine keisri käsuga 1868. a. kevadeks, talurahva kogukondliku omavalitsuse ümberkorraldamine). Petersonide asjus ei pidanud kindralkuberner võimalikuks astuda mingeid samme, sest et see küsimus oli senati otsustada. Ühe sõnaga, kindralkuberner otsustas jätta palvekirjad täies ulatuses tagajärjeta.

See otsus läks kubeneri kaudu Viljandi sillakohtule teatamiseks asjaosalistele talupoegadele. Kubermanguvalitsus omalt poolt pidas tarvilikuks kogukonnakohtute kaudu talupoegi hoiatada, et kui nad veel peaksid julgema esineda selliste palvekirjadega, langevad nad raske karistuse alla¹⁵⁸). Palvekirju endid ei saadetud originaales ega koopiais kohtadele tagasi. Seda sammu põhjendas kubermanguvalitsus asjaoluga, et need kirjad sisaldavat mitmesugust laimu kohalikkude võimude ja ametiasutiste vastu, mistõttu need peaksid saadud kirjade puhul astuma samme pealekaebajate vastu.

Kindralkubeneri otsuse teatavakstegemisel Viljandi sillakohtu kaudu avaldasid talupojad oma tavalist umbusaldust ja rahuldamatust kohalikkude ametivõimude suhtes. Nad kahtlesid selle otsuse ehtsuses, nõudsid sellest ära kirja, mida neile aga ei antud. Ja hoolimata karistusega ähvardusest lubasid nad jällegi Peterburisse edasi kaevata¹⁵⁹). Kuberner lubas Viljandi sillakohtule küll anda talupoegadele kirjaliku ära kirja vastusest¹⁶⁰). Vaevalt aitas seegi tõsta neis usaldust kohalikkude ametiasutiste vastu.

Uued katsed 1866. a. kevadsuvel.

Osa talupoegi teostaski 1866. a. kevadsuvel oma ähvarduse, pöörduda uuesti pealinnas asuvate riigivõimude poole. 17. juunil saadab Balti kindralkuberner Liivimaa kubernerile edasi neli Peter-

¹⁵⁶) Tõnnis Noodapära — keisrile 22. XII 1865, — sama tmk.

¹⁵⁷) B. kindralkuberner — L. kubernerile 8. II 1866, nr. 157, — sama tmk.

¹⁵⁸) L. kubermanguvalitsuse otsus 11. II 1866, — sama tmk.

¹⁵⁹) Viljandi sillakohus — kuberner v. Oettingen'ile 22. IV 1866, nr. 1622, — sama tmk.

¹⁶⁰) L. kuberner — Viljandi sillakohtule 28. IV 1866, nr. 4092, — sama tmk.

buris talupoegade poolt esitatud palvekirja¹⁶¹). Esimene neist on Kõpu talupoegade korduv kaebus kohaliku mõisniku v. Stryk'i poolt neile osaks saanud tagakiusamiste kohta. See palvekiri oli esitatud suurvürst Konstantin Nikolajevitši nimele. Teised palvekirjad, mis esitatud keisri nimele, on kaks Viljandi mõisa ja üks Torma talupoegadelt. Need palvekirjad, mille tekst meile küll lähemalt teadmata, näivad peale Torma oma olevat kaja tagajärjeta jäetud novembrikuu-palvekirjadele.

Samasuguse kaebuse kordamisena esineb ka Puiatu kogukonna palvekiri¹⁶²), mille andis 13. juunil siseminister Valujevile Johann Lakspärk (Laksberg). Selles öeldakse otseselt, et palujad ei usu kihelkonnakohtuniku teadet, nagu oleks siseminister nende 1865. a. 26. nov. palvekirja „tühjaks arvanud“. Iseloomulikult kirjutatakse uues palvekirjas: „Et meie essiteks sedda mitte suggugi uskuda ei või, et Suur Aulik Ministri Herra meie keige allandlikuma palvede peäle nisuggust otsust tehha võtnud, ja et meie teiseks sega suggugi mitte rahhul jäda ei või, et meil ühtegi ommadusse õigust mõisnikkude vasto ei olle, kes ühhes meie tallokohhadega ka keik meie liikumata ommadust ilma kahjotassumiseta meie käest ärravõttavad“, siis kaevatakse nüüd uuesti, korrares varemini esitatud nõudeid. Selle palvekirja suhtes on teada, et selle koostamisel oli tegev ka Peeter Peterson, kuna selle vene keelde tõlkis Dankmann¹⁶³). See toimus Peeter Petersoni Peterburis viibimise ajal juunikuus 1866. Peterson oli selle reisu ette võtnud mitte mingis ühenduses talupoegade palvekirjade-aktsiooniga, vaid ainult selleks, et ajada oma protsessi Liivimaa ametivõimude vastu. Ta esitas senatile nende vastu oma ebaõige vangistamise eest suurema kahjutasu-nõude¹⁶⁴).

Ametivõimude suhtumine seekordsessegi talupoegade palvekirjade-aktsiooni polnud teissugune kui varemini. Puiatu kogukonna palve jäeti tagajärjeta, kuna tema esindaja Lakspärk saa-

¹⁶¹) B. kindralkuberner — L. kubernerile 17. VI 1866, nr. 755 ja 761. Vrd. L. kuberner — Viljandi ja Tartu sillakohtunikele 29. VI 1866, nr. 6904/05, — sama tmk.

¹⁶²) Johann Lakspärgi palve Puiatu kogukonna nimel siseministrile 13. VI 1866, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866). Vrd. Puiatu vallakohtu volitus J. Lakspärgile 23. V 1866, — sama tmk.

¹⁶³) Vrd. Viljandi sillakohus — L. kubernerile 7. III 1867, nr. 987, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

¹⁶⁴) P. Petersoni palve senatile 10. VI 1866 (ärakiri), esitatud isiklikult sekretäri abile parun Korffile, — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866). Selles palvekirjas on andmeid, mis väärivad huvi P. Petersoni biograafia seisukohalt. Üliõpilasena ei kuulunud P. P. mingisse organisatsiooni, seisis aga lähedal organiseerimatute esindusele — „Wildenvertretung'ile“, kellelt ta edaspidi lootis saada lubatud stipendiumi. Jäädes nüüd eemale Tartu ülikoolist, „mille ülemus“, nagu kaebab palvekirja esitaja, „teotses ühiselt kohalikkude aadlivõimudega, andes minu nende tagakiusamistele ilma mingi kaitseta ja seadusliku aluseta“, pidi P. P. nüüd muidugi ilma

deti siseministri korraldusel tagasi kodumaale, kus kohalik kuberner teda ka omapoolse ülekuulamisega vintsutas¹⁶⁵). Kõpu, Torma ja Viljandi kogukonna palvekirjade puhul pidid kohalikud ametivõimud kindralkubeneri ülesandel mõjukalt veenma talupoegi, et nad võetakse vastutusele kogu seadusliku karmusega, kui nad pärast korduvaid eitavaid vastuseid veel peaksid esinema uute kaebustega¹⁶⁶).

Sellega lõpevadki Viljandimaa talupoegade kollektiivpalvekirjade-aktsioonid, mis olid uuesti elustunud pärast A. Petersoni vanglast vabanemist 1865. a. hilissügisel. See oli otsene järellaietus 1864. a. sügise suu- ja palvekirja esitamisele. A. Petersonile oli see uus jätk palvekirjade-liikumises osalt enesekaitse-aktsioon, millega ta taotles uusi lisamõjustusi enda kasuks jätkuvas protsessimises Liivimaa ametivõimudega, samal ajal aga selle võitluse jätkamine, mille juhiks ta oli hakanud.

Viimatimainitud palvekirjade hulgas esines ka Torma talupoegi. Ei ole võimalik kindlaks teha, kas nad esinesid kohalikul algatusel või mingis ühenduses viljandimaalaste viimaste üritustega. Kuid 1864. a. eesti talupoegade suursaatkonnaga seoses oli seegi palvekiri. Tema puhul oli agaramaid tegelasi Iisak Arro, kohalik taluperemees, kes oli viibinud ka keiserlikul audientsil 9. nov. 1864. Torma talupoegade viimasele palvekirjale sai osaks sama saatus, mis teistelegi: ta jäeti tagajärjeta ja saadeti palujaile kohaliku sillakohtu kaudu tagasi koos kindralkubeneri hoiatusega, et tulevikus selliseid palveid enam ei korrataks¹⁶⁷). Selle otsuse täitmisel sillakohtu poolt selgus aga, et mehed juba olidki esitanud uue palve¹⁶⁸). Ja edasi areneb sillakohtus sama pilt, nagu paljudes teisteski tollaegseis kodumaa ametiasutistes, kus talupojad umbusklikult ja rahuldamatult vastu võtavad endile eba-meeldiva otsuse. Mehed märkavad, et nende palvekiri on kellegi poolt läbi kriipsutatud. Nad nõuavad kirjalikku tunnistust, kes seda on teinud, avaldavad seda oma nõudmist „täiesti sündmatul

jääma ka stipendiumist. Teistes ülikoolides õppimist aga pidas P. P. endale üle jõu käivaks. Arvestades senati otsust, millega Liivimaa ametivõimude tegevus tunnustatud tema suhtes ebaõigeks, nõuab P. P. neilt kahjutasu: kaotatud toetus ülikooli 4-aastase kursuse kestel, — 600 rublat aastas, — 2400 rublat, kohtukulud ja ülalpidamine vangistuses olles (4. VIII 1864 — 27. V 1865) — 1500 rublat, kahju akadeemilise hariduskäigu katkestamise eest — 5000 rublat, — kokku 8900 rublat hõbedas. Vangistuse eest eritasa määramise jättis palvekiri senati otsustada.

¹⁶⁵) Vrd. B. kindralkubener — L. kubernerile 19. VII 1866, nr. 924, L. kuberner — Viljandi sillakohtule 5. VIII 1866, nr. 7094, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

¹⁶⁶) B. kindralkubener — L. kubernerile 17. VI 1866, nr. 755 ja 761, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

¹⁶⁷) B. kindralkubener — L. kubernerile 17. VI 1866, nr. 761, — sama tmk.

¹⁶⁸) Tartu sillakohus — L. kubernerile 15. VII 1866, nr. 3444, — sama tmk.

viisil“, nagu kaebab sillakohtunik. Eriti toorelt esinenud neli talupoega, nende seas ka meile juba tuntud Iisak Arro, keda sillakohtunik peab kogu aktsiooni eestvõtjaks. Ja kindralkuberner ruttab selle esinemise puhul teatama, et tal ei olewat midagi selle vastu, kui mainitud neli talupoega oma sündmatu ülesastumise pärast võetakse kohtulikule vastutusele¹⁶⁹⁾.

Peale mainitud kollektiivmürgukirjade esitati samal ajal Liivimaa eesti talupoegadelt veel rida isiklikke palvekirju. Need on pärit osalt samadest raioonidest, kust esimesedki, osalt aga väljastpoolt neid alasid¹⁷⁰⁾. Üldiselt on nad tavalised pöördumised kõrgemate ülemuste poole, kellelt aktiivsemad talupojad abi otsisid, kui kodus kõige algelisemad eluüalpidamise alused olid kõikumale löönud. Nende sisuks on eranditult kaebused kohaliku mõisniku peale abipaluja talust välja ajamise puhul. Oma senisest talukohast oldi ilma jäädud kas selle mõisastamise või, nagu see esines enamikul juhtumel, selle müügi tõttu võõrale juurdetulnukale.

Nagu kollektiivmürgukirjad, nii jäid ka üksiktalupoegade isiklikud palvekirjad ikka ilma paluja poolt soovitud tagajärgedeta. Ja abiotsijail pidid aja jooksul aina tihenema kogemused, et ka läbitungimine kohalikkude ametivõimude tõkkeist ja otsene kontakti saavutamine riigi keskvõimudega ei anna ihaldatud tulemusi. Kuid hoolimata neist kogemustest ei kustunud ometi inimestes usk oma ainsale mõeldavale toele — riigivõimule. Ja otse imestamisväärse visadusega ja kustumatu lootusega tegid talupojad oma rahuldumata jäetud palvete puhul uusi katseid pöörduda keskvõimude poole.

Liikumise viimased järellained.

See usk ja lootus kandis kõigist äpardusist hoolimata ka A. Petersoni, kui ta 1866. a. sügisel otsustas minna isiklikult pealinna. Seekord ei kavatsenud ega organiseerinud ta enam mingeid

¹⁶⁹⁾ B. kindralkuberner — L. kubernerile 26. VII 1866, nr. 941, — sama tmk.

¹⁷⁰⁾ Viljandimaalt on isiklikke palvekirju peale tekstis mainitud veel Jaan Mürsepp'alt Vana-Võidust — keisrile 10. II 1866; Ants Reimann'ilt Navestist — keisrile 26. I 1866 (vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 13. II 1866, nr. 167); Torma lähikonnast Jüri Amer Laius-Tähkverest — keisrile 3. XII 1865 ja Mari Roose Saaremõisast siseministrile, daatum teadmata (vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 15. VI 1866, nr. 722); väljastpoolt kollektiivmürgukirjade raioone Vidrik Pärg (Berg) Vastseliina — suurvürst Konstantin Nikolajevitšile 11. V, 12. VI ja 15. IX 1866 (vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 18. VI 1866, nr. 764 ja V. Pärgi palve suurvürst Konstantin Nikolajevitšile 15. IX 1866); Gustav Reppan Mõnistest — keisrile, daatum teadmata (vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 18. VI 1866, nr. 762); Mari Madisson, Halliku mõisast Pärnumaalt (vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 6. IX 1866, nr. 1142). Kõik tsiteeritud kirjad LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

ulatuslikumaid palvekirjade-aktsioone. Tema reisu peamiseks eesmärgiks oli hoolitseda omade ja vend Peetri protsesside eest senatis. Selleks oli ta kaasa võtnud nähtavasti ainult ära kirjad vasta vaist kaebustest ja asjade ajamiseks volituse oma vennalt. Kõrvalistest asjadest pidi ta veel ajama Holstre kogukonna protsessi Liivimaa kuberner'i v. Gettingen'i vastu selle valla ametnikkude põhjuse tagandamise pärast¹⁷²⁾.

Kuigi A. Peterson oli politsei valvealune ja tal oli keelatud oma asukohast Holstrest lahkuda, õnnestus tal siiski saada 10. okt. Tartu renteist passi aastase maksvusega. 18. oktoobril oli ta Peterburis¹⁷³⁾. Aga juba olid liikvel ka Liivimaa ametivõimud. Nähtavasti ühenduses A. Petersoni tagaotsimisega pandi juba 14. oktoobril Peterburi eesti koguduse köstri Wilhelm Beefeldt'i juures läbiotsimine toime. Petersoni ei leitud. Köstrilt viidi ära mõned paberid eesti ja saksa keeles. Vaevalt aga oli A. Peterson politseijaoskonnas 18. okt. sisse kirjutatud, kui teda luuravad ametnikud, kelle hulgas oli ka üks Riiast saadetu, olid kohe temal jälil. Järgmisel päeval toimetati läbiotsimist end. Tartu kodaniku Jegor Frilipp'i juures, kus Peterson koos oma kaaslasega Karl Kreimann'iga (Dreimann) korteris oli. Meestel oli kaasas mitmesuguseid pabereid ja kolm kirja, neist kaks J. Köler'i ja Fr. Russov'i nimele, mis politsei ära võttis. Peterson ja Kreimann jäeti esialgu vabadusse. Neilt võeti ainult allkirjad, et nad ei lahku Peterburist vastava loata. Samal päeval pandi läbiotsimine toime ka J. Köleri ja kooliõp. Th. Dankmann'i juures, kelledelt aga midagi kahtlast ei leitud¹⁷⁴⁾. Kahe viimase juures läbiotsimisel viibis ka Riiast Petersoni puhul eriliselt pealinna komandeeritud politseiametnik Krampf.

Kogu see A. Petersoni jälgimine ja tema puhul läbiotsimiste korraldamine oli algatatud kahtlemata Liivimaa ametivõimude poolt. Ja näib, et Petersoni püüti tabada just pealinna jõudmisel, lootes leida kompromiteerivaid kaasavõetud pabereid nii tema enda kui ka kogu palvekirjade-liikumise kohta. Politilist politseid pealinnas suudeti aga nähtavasti veenda, et Peterson on hädaohtlik

¹⁷²⁾ A. Petersonil kaasas olnud ja Peterburis läbiotsimisel ära võetud paberid, — VlnSka, tmk. ad nr. 52 (1866). Sealsamas ka volitus Peeter Petersonilt 8. X 1866 ja samuti volitus Holstre kogukonna valitsuselt 8. X 1866, nr. 254.

¹⁷³⁾ A. Petersoni pass ühes politseilise registreerimismärkmega Peterburis, — VlnSka, tmk. ad nr. 52 (1866).

¹⁷⁴⁾ Politseilise läbiotsimise protokollid W. Beefeldt'i juures 14. X, A. Petersoni ja K. Kreimanni juures 19. X ja J. Köleri ning Th. Dankmanni juures 19. X 1866, — VlnSka, tmk. ad nr. 52 (1866). J. Köler oma autobiograafias (Russkaja Starina 1886, novembri nr., lk. 363) kirjutab, et läbiotsimine tema juures olnud öösi 18./19. oktoobril 1865. Siin on Köler nähtavasti aastaarvus eksinud.

mässaja, kes seisab ühenduses vene revolutsionäärega ¹⁷⁵). Midagi eriti kompromiteerivat Petersoni juurest ei leitud. Kuid tema kui politsei valvealuse omavolilisest ilmumisest Peterburisse oli siiski küllalt, et ta peagi vahistati ja vangina saadeti Viljandisse.

A. Petersoni vastu alustati uus protsess. Holstre kogukonda aga, kes oli julgenud algatada kaebuse kohaliku kuberneripeale, karistati uuesti sõjaväe majutamisega ¹⁷⁶). Peeter Peterson, olles tol ajal Holstre valla kirjutaja, astus mitmeid samme, et valda sõjaväest ja venda vanglast vabastada; saatis sel puhul palvekirju Riiga kindralkubernerile ja Peterburisse riigimaade ministri-le Zeljonõi'le ning suurvürst Konstantin Nikolajevits'i-le. Äkki aga võttis Peetriigi saatus halva pöörde. Liivimaa kõrgemate võimude, tõenäoselt just kuberner v. Oettingen'i algatusel ja mõjustusel otsustas baltisaksa-sõbraline siseminister Valujev Peeter Petersoni kui seltskondlikule rahule kardetava isiku administratiivsel teel Liivimaalt välja saata. Varahommikul 23. detsembril 1866 vahistati ta sandarmite poolt Holstres ja saadeti Slobodski linna Vjatka kubermangus. Sellega lõppes jäädavalt Peeter Petersoni osa Liivimaa poliitilisel näitelaval.

Administratiivne väljasaatmine, see kõige omavolilisem valitsevaile võimudele vastumeelsete poliitiliste tegelaste kõrvaldamise viis, jäi ka Peeter Petersoni suhtes ainsaks eemaldamisteks. Liivimaa kohtuasutiste hammas tema vastu murti senati õigeksmõistva otsusega ¹⁷⁷). Sama otsus ähvardas Liivimaa ametiasutisi veel järgnevategi ebameeldivustega. Ja sama otsuse põhjal esitas ka P. Peterson 8900-rublase kahjutasu nõudmise Liivimaa ametivõimude vastu ¹⁷⁸). See kõik oli küllaltki häiriv. Ja senati suhtes polnud lootustki, et tema otsusega kõigutatud Liivimaa ametiasutiste autoriteet harilikus korras jälle jalule seataks. Senati hilisem otsus ¹⁷⁹) aina kinnitas neid kartusi. Selles määrati Liivimaa õuekohtu liikmeile isiklik noomitus selle eest, et nad olid teinud seadusevastase otsuse P. Petersoni ja tema kaaslaste kohta. Õuekohtule kui asutisele tehti märkus, et ta polnud küllaldaselt valvel alamate kohtuinstantside tegevuse suhtes. Samuti tehti märkus Liivimaa viitsekubernerile v. Cubbe'le, et ta oli määranud P. Petersoni pärast vabastamist senati otsusel politsei valve alla. Asjaosaliste kohtuasutiste — Liivimaa õuekohtu, Pärnu maa- ja silla-kohtu ning Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtu — tegevust

¹⁷⁵) Vrd. J. Köleri kõnelus läbiotsimise puhul Peterburi politseimeistriga, — Russkaja Starina 1886. novembri nr., lk. 363—364.

¹⁷⁶) Vt. järgneva kohta J. Lõo, Mõned andmed, lk. 11 jj.

¹⁷⁷) Senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (tõlke ärakiri), — PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868).

¹⁷⁸) P. Peterson — senatile 10. VI 1866 (ärakiri), — VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

¹⁷⁹) Senati otsus 13. IX 1867 (tõlke ärakiri), — PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868).

P. Petersoni loos pidi kohalik kubermanguvalitsus veel eriliselt uurima ja esitama oma arvamuse selle kohta senatile. P. Petersoni nõude kahjutasu asjus jättis senat küll rahuldumata, kuid reservis talle õiguse algatada see uuesti, mil puhul pidid esitatama üksikasjalised põhjendused selle kohta.

Adam Peterson mõisteti Pärnu maakohtu ja teises astmes Liivimaa õuekohtu poolt 1867. a. sügisel üheks aastaks vangiroodu. Tema kassatsioonikaebusele senatisse ei andnud käiku Liivimaa kuberner v. Oettingen ega uus, surnud Schütze asemele määratud prokurör. Alles uus kuberner F. v. Lysander, kes asendas peagi A. v. Oettingeni, andis A. Petersoni edasikaebusele käigu. Senat mõistis Petersoni õigeks ja ta vabanes Riia vanglast 4. mail 1868¹⁸⁰).

Palvekirjade-liikumine Viljandimaal oli, nagu nägime, juba paar aastat enne seda vaibunud. Jäänud tagajärgedeta ja joosnud liiva, näib, nagu oleks tal pärast vendade Petersonide kõrvaldamist olnud veel vähem ajendeid taasvirgumiseks. Kuid ometi üritasid Viljandimaa talupojad ka A. Petersoni vangisoleku ajal veel ühe katse kollektiivmärgukirja esitamiseks. Selleks ilmus veebruaris 1868. a. Viljandimaalt Peterburisse kaheksaliikmeline saatkond, kes esindas 11 kogukonda¹⁸¹). Neist kogukondadest oli üheksa nimel alla kirjutatud ka 1864. a. 9. nov. kollektiivmärgukirjale. Need olid: Viljandi kogukond (saadik Tõnnis Paltser), Puiatu ja Loodi (saadik Ado Piir), Sürgavere (saadik Jüri Puggu), Olustvere ja Navesti (saadik Jaak Tiss), Lõhavere (saadik Jüri Riivaldt), Uue-Võidu (saadik Jüri Peet), Suure-Kõpu (saadik Gustav Liik). Uutena olid juurde tulnud Soosaare ja Eistvere (ühine saadik Jaan Tõnisson). Saadikud olid kõik uued mehed, kes varemini palvekirjade-aktsioones polnud esinenud.

Selle saatkonna organiseerimisest, palvekirjade koostamisest ja Peterburis esinemisest puuduvad lähemad teated. Ainult Puiatu ja Loodi esindaja A. Piiri kohta teab suuline rahvatraditsioon¹⁸²), et ta läinud Peterburisse kohaliku maatarahva saadikuna jala Võru ja Pihkva kaudu, kust edasi sõitnud raudteel. Peterburis olnud saadikud korteris kellegi eesti mehe juures, puutunud kokku C. R. Jakobson'iga. Ka olid nad kontaktis J. Köler'iga, nagu selgub viimase autobiograafiast. Saatkonna märgukirja koostamine ja tõlkimine toimus kindlasti Peterburi eesti rahvasõprade kaasabil¹⁸³).

Sisuliselt oli palvekiri väga lähedane eelmistele Viljandimaa

¹⁸⁰) J. Lõo, Mõned andmed, lk. 12.

¹⁸¹) Kollektiivmärgukiri keisrile 15. II 1868 (ärakiri), — J Köleri kirjakogu, EK1A.

¹⁸²) A. Viimann, st.-ar. Suure-Kõpust ja Viljandi kihelkonna läänepoolseist valdadest; 1926, lk. 147.

¹⁸³) Märgukirjast jäi üks eksemplar ka J. Köleri kätte.

märgukirjadele. Pearõhk langes selleski agrarolude käsitlemisele. Kurdeti talude kõrgete rendi- ja ostuhindade üle, mis talupoegadele peale sunnitakse. Nuriseti kvootemaa eraldamise üle, mis veel enam suurendab maapuudust, samuti ka, et talusid müüakse isikuile väljaspool talupojaseisust. Juhiti tähelepanu, et enamiku talurahvastikust moodustava maatarahva olukord halveneb eriti veel seeläbi, et raharendile siirdumise ja taludeostu arengu tõttu suurenevat ka tööpuudus, mis rõhub iseäranis maaproletariaati.

Tähtsamate uuendustena paluti märgukirjas: alandada ja normida renti kroonukogukondade määrade tasemeni (seniselt 8—10 rublalt taalri eest 2—3 rublani); korraldada talude müüki nii, et see poleks seniseile rentnikele peale sunnitud, vaid et see võiks toimuda vastavalt reaalseile ostuvõimalusile; senised pealesunnitud ostulepingud tühistada; tunnustada seniste rentnikkude tasuta omandiks talusüda ühes hoonete ja aiamaaga; üle kvootemaa määra mõisastatud talumaa ja teiste seisuste liikmeile müüdüd talud anda talupoegadele tagasi; ümber korraldada maahinne ja parandada popside olukorda. Peale nende puhtagraarse sisuga nõuete paluti veel: lubada uute üldkohtunikkude valimisest osa võtta ka talupoegadel; ametiasutistest välja anda mõisnikkude vastulaused talupoegade kaebustele ning palvetele; ja lõppeks anda kaitset talupoegade esindajaile pöördumistel kõrgemate võimude poole.

Nagu J. Köler mäletab, olnud viimatimainitud üritus ka viimne suurem eesti talupoegade saatkond Peterburisse Aleksander II valitsuse ajal¹⁸⁴). See näib ka tõesti nii olevat. Üksikuid pöördumisi riigi keskvõimude poole, nii kogukondade kui isikute poolt, oli muidugi hiljemini. Oli ka katseid organiseerida kollektiivseid esinemisi, kuid ilma suuremate tagajärgedeta¹⁸⁵).

Viljandimaa kui eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonide keskuse ja siit algatatud liikumisest haaratud üksikute Pärnu- ja Tartumaa kogukondade kõrval tuleb märkida 1867. aastast mõnevõrra sarnaseid kollektiivseid esinemisi ka Võrumaalt. Siit on teada viis ühe ja sama kuupäevaga — 28. jaanuariga 1867 — dateeritud palvekirja suurvürst Konstantin Nikolajevitšile¹⁸⁶).

¹⁸⁴) Russkaja Starina 1886, novembri nr., lk. 362.

¹⁸⁵) Üks laiaulatuselisem oli 1873. a. alul. Vt. BKkA, V jaosk. tmk. nr. 106 (1873). Viljandi- ja Tartumaal organiseeriti üksikute üritlikumate meeste poolt koosolekuid ja korjati allkirju palvekirjale, mis pidi saadeta ma keisrile. Muuseas opereeriti ka üleskutsetega, mis kandsid allkirja: „Peterburi Ahukaard Tankmann“. Huvitav pisiasi, mis näitab kooliõp. Th. Dankmanni populaarsust Viljandimaa talupoegade keskel veel 70-ndail aastail.

¹⁸⁶) Väimela talupojad Jaan Rikkand, Jüri Väisveer ja Hindrik Rikkand, Pindi talupojad ühispalvekirjaga Jüri Lätte, Peetre Häärmän ja Mikk Rikkas ning Kooraste talupoeg Mihkel Sik — suurvürst Konstantin Nikolajevitšile 28. I 1867, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

Need pole mingid suuremate hulkade nimel esitatud kollektiivmargukirjad, vaid üksikute talupoegade eripalved, milles otsitakse abi ühe ja sama häda puhul, kuid iga paluja individuaalselt seisukohalt. Neid ühendavad ühise kollektiivse aktsiooni avalduseks ühe ja sama koostaja käsi, neile märgitud ühine daatum ja teataval määral ka ühine adressaat — suurvürst Konstantin Nikolajevitš, kelle nimele muide Viljandimaalt lähtunud palvekirjade-aktsioones pööruti ainult paaril üksikul korral.

Need viis palvekirja — kolm eripalvet Väimela talupoegadelt Põlva kihelkonnast, üks Pindi kolme talupoja nimel esitatud Rõuge kihelkonnast ja üks Koorastest Kanepi kihelkonnast — on eranditult kaebused kohalikkude mõisnikkude peale, kes on lasknud palujad nende senistest taludest välja ajada, müües need võõrastele talupoegadele. Väimelast pärit palujad on käinud kümneid kordi abi otsimas, teinud seda raugemata visadusega, kuid ikka tagajärjeta¹⁸⁷⁾. Ja kui mitte muu, siis vähemalt see protsessimine on meestele selgeks teinud, et kohalikelt mõisnikkude klassikohtuult pole neil midagi loota. Sellist silmade selgumist märgitakse ühes palvekirjas¹⁸⁸⁾: „Ent kikkin Meije kohtin Istup perrisher: Kohto Mõissimissel Kohto Herrä hää! käel, kohto lavva man Toli pääl, Selle ei Mõisteda vaeselle Tallomehhele Middaki“. Selles kogenud, pöörduvadki mehed nüüd Vene suurvürsti poole, paludes abi, et äravõetud kohad neile taastataks. Muidugi jäi seegi tagajärjeta. Endiste peremeeste väljaajamine ning nende kohtade müük uutele osutus paberil igapidi „seaduspäraseks“¹⁸⁹⁾.

See Võrumaa talupoegade palvekirjade-aktsioon ei näi olevat mingis otseses ühenduses viljandimaalaste selletaoliste üritustega. Muidugi pole võimata, et kaudsed kuuldused ja võimalikud kokkupuuted viljandimaalastega ei jäänud mõjuta. Ka Peterburi eesti patriootide abistavat kätt pole neis primitiivse sõnastusega ja Võru murdes kirjutatud palvekirjades ning nende konarlikes venekeelseis tõlkeis märgata.

Oma tekkelt on need üheaegsed palvekirjad mingis kindlas ühenduses Vastseliina talupoja Vidrik Pärge'i ühe vareminiesitatud sisult ja sõnastuselt analoogilise palvekirjaga. Pärge enda kohta on teada, et ta oli peale 1860. aastat elanud mõnda aega Pihkva

¹⁸⁷⁾ Nagu vastavais palvekirjades avaldatud kokkuvõttest nähtub, on Väimela talupoegadest käinud oma talukoha tagasisaamiseks Jaan Rikkand 15 korda kihelkonnakohtus, 10 korda Tartu kreisikohtus, 4 korda Riias õuekohtus, 2 korda kubeneri juures, Jüri Väisveer 30 korda kihelkonnakohtus, 18 korda Tartu kreisikohtus, 2 korda õuekohtus, Hindrik Rikkand 12 korda kihelkonnakohtus, 3 korda Tartu kreisikohtus, 1 kord Riias õuekohtus.

¹⁸⁸⁾ Hindrik Rikkand — suurvürst Konstantin Nikolajevitšile 28. I 1867, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

¹⁸⁹⁾ Vrd. Tartumaa V jaoskonna kihelkonnakohtunik — kub. v. Oettingenile 16. V 1867, nr. 648, — sama tmk.

kubermangus, kust tulnud tagasi kodukogukonda, Vastseliina kõrtsi rentnikuks. Aprillikuus 1866 ilmunud ta oma endisesse talu, mis juba 1860. a. tema isa käest ära võetud, ja asunud sinna elama. Kaks korda oli ta talu uue omaniku poolt välja aetud ja omavoli eest ka kihelkonnakohtu poolt karistatud¹⁹⁰). Sel puhul käis Pärg esimest korda 11. mail ja teist korda 12. juunil Peterburis ja 12. juulil Riias kindralkubeneri juures abi otsimas. Seda mitte saanud, pöördus ta 15. sept. s. a. palvekirjaga suurvürst Konstantin Nikolajevitši poole¹⁹¹). Pärg jätkas ka hiljemini oma protsessi¹⁹²). Tema palvekiri 15. sept. 1866. a. aga sai mingil meile teadmata teel otseseks eeskujuks neile võrumaalaste palvekirjadele, mis kuupäevatud 28. jaanuariga 1867.

Nagu nägime, olid kollektiivsed palvekirjade-aktsioonid pärast 1864. a. oma rõhuvamas osas selle aasta suursaatkonna otsene järellainetus või nõrgemad perifeersed tekitused, abitaotlused üksikute talupoegade poolt. Järgnev järellainetus ei toonud liikumisse enam midagi uut, ei organisatsiooniliselt ega ideestikult.

IV. Üldvaateid liikumisele.

Palvekirjade-aktsioonid kui talunikkude kihi kriisiliikumine.

Talupoegade palvekirjade-liikumine 60-ndail aastail oli esimesi suuremaid massiaktsioone rahvuslikult ärkavas eesti ühiskonnas. Selle haripunktiks ja keskuseks tõusis 1864. a. sügisene suursaatkond oma keisrile esitatud kollektiivmärgukirjaga. See kujunes sõna otsesemas mõttes esimeseks suursündmuseks algavas ärkamisliikumises. Kõik lähemad järgnevad samalaadilised üritused, mis lähtusid samadest paikadest, kust olid pärit suursaatkonna tegelased, olid ainult selle jätkuks ja järellainetuseks.

See liikumine oli enne kõike sotsiaalse põhiolemusega ja alles teises järjekorras rahvuslike nõuetega. Ja sotsiaalse nähtusena oli ta kõigepealt talunikkude liikumine. Selles rahvakihis ta sündis, sellest kihist oli pärit tema tegelaste hulk ja selle kihi eluhädadest ning vajadustest kasvas välja ka tema nõuete programm.

Mis oli aga selle liikumise algeliseks põhjuseks ja ajendiks? Pidi ju ikka olema sündinud või sündimas mingisuguseid muutusi just talunikkude kihi eksistentsitingimuses, mis ajasid teda ärevile, liikvele, suurendasid tema sotsiaalset ja poliitilist aktiivsust. Jä-

¹⁹⁰) L. kuberner — B. kindralkubernerile 27. VIII 1866, nr. 7697, — sama tmk.

¹⁹¹) Vidrik Pärg (Berg) — suurvürst Konstantin Nikolajevitšile 15. IX 1866, — sama tmk.

¹⁹²) Pärgi asjas on kindralkubeneri kantseleis moodustatud eritoimik, — BKKA, V jaosk. tmk. nr. 198a (1866). Puudub ERKA-s.

tame esialgu kõrvale talunikukudekihini ulatunud välismõjud, nagu reformid Venes, rea eesti haritlaste uuesuunaline tegevus jne. Katsume leida vastust talupoegade endi tollaegseis kõige lähemais ning pingsamais soovides. Kõigepealt tuleb siin muidugi arvesse liikumise suurdokument — 1864. a. sügisene kollektiivmäärgekiri. Kuid seda tuleb siiski hinnata tingimisi, sest et talupoegade soovide ja vajaduste sõnastus esineb siin haritlaste poolt ümbertõetatult. Olulisemad meie küsimuse jaoks on palvekirjad, mis esitati 1864. a. suvel, samuti 1865. aasta sügisest peale ja mis on pärit osalt otseselt talupoegadelt, osalt aga sellised, milledes nende soovid on haritlaste poolt vähem muudetud.

Rõhutatuid nõudeid, mis olid välja kasvanud kohalikest eriti põnevaks kujunenud hädadest, on kõigis neis palvekirjades seotud alanud raharendile siirdumisega, taludemüügiga ja talumaa mõisastamisega. Raharendile üleminek ja taludemüük olid uued olevikunähtused, talumaa mõisastamine aga igivana. Kuid seegi oli viimasel ajal suurenenud ühenduses 1849. a. talurahvaseaduse põhjal toimunud ja toimuva erimaaliikide — mõisa-, talu- ja kvootemaa — eraldamisega ja talude kruntiajamisega ning nende taalriväärtuse ümberhindamisega. Kõik need kolm muutust tollaegse küla majanduslikus struktuuris põhjustasid teatava agrariikriisi, mis haaras talunikke kõige otsesemalt ja tekitas neis üha suureneva ärevuse.

Raharent tegi suuremaid edusamme Liivimaa küldes just 60-ndate aastate alul. Veel 1856/57 — 1859/60 oli maa üldisest taalriväärtusest eramõisus raharendil 18,68%, segarendil 9,34%, teorendil 70,49%. Majandusaastail 1860/61—1863/64 tõusid vastavad arvud: raharendil 25,39%, segarendil 21,06%, teorendil 51,10%. Paari järgneva majandusaasta kestel, nimelt 1864/65 — 1867/68, oli juba üle poole talumaast — 55,76% raharendil, kuna segarendil oli 17,80%, teorendil 15,78%¹⁹³⁾.

Talupoegade suur hulk oli alul seisnud raharendile siirdumise vastu, oli aga peagi hakanud märkama selle väärtust ka oma majapidamise seisukohalt. Kuid üleminek raharendile, mis toimus sagedasti segarendi kaudu, oli taludele raske ja tekitas neis õige tugeva kriisipalaviku.

Kaasaegne külaelu tähelepanelik vaatleja Helme koolmeister M. Jakobson kirjutab sel puhul tabavalt¹⁹⁴⁾:

„Ei anna nemmad [= mõisnikud] talupoegadele maad selge raharendi, vaid seggarendi peale, (se on: muist rahha, muist orjust,) ja se on veel keige sandim; sest neid orjusse päivi võttab mõisnik sel aeal, kui tallopoel keige kibbedam põllo töö käes on, sest se läbbi jääb temmal omma põld korristamatta; ja kust temma siis veel peab sedda rendi rahha sama, ja kellega veel seda orjust orjama, mis mõisnik nõuab?...

¹⁹³⁾ Fr. v. Jung-Stilling, Statistisches Material zur Beleuchtung Livländischer Bauern-Verhältnisse; St. Petersburg 1869, lk. 8.

¹⁹⁴⁾ Märt Jakobson, Eestirahva elloluggu, — J. Köleri kirjaku, EKIA.

On tallopoeg jo rahharendi peale sanud, siis on temmal kül jo nattu-ke hoogsam, et ta jo pissut enam saab oma maea ja põllo eest hoolitkanda, agga siiski ka hädda veel küllalt; sest üllemal sai rägitud, et mõisnikkud ei anna mitte pärris selge rahha, vaid segga rendi peale; ja se on küll ühhelt poolt nattu-ke parrem, agga teisi piddi jälle veel sandim: maksa hulk rahha välja, ning peälegi võttab mõisnik neid abbiorjusse pävi keige kitsamal aegadel, kus tallopoel omma põllo ja maea tõga issegi palju teggemist on. Nenda kui: vilja mahhateggemisse ja kokko korristamisse, heinateggemisse, rehepeksumisse, puveddamisse ja vori käimisse peale; ja sepärrast ei tulle tallopoemale nisuggusest seggarendist suremat kassu ühtegi, vaid temma peab ikka nenda samma palju teenrid piddama kui pärris orjusse rendi peal olles; agga sure perre üllespiddaminne ja palk on nüüd vägga kallis, ja se tallomaea ei anna sedda mitte välja, sepärrast on jo mõnned tallopoead ommad tarvilikkud maea lojuksed ja ri-deki ärra münud, ja veel pealegi suurt võlga võtnud, et aga renti saaks mõisnikkule välja maksa!“ —

Autor kirjutab edasi segarentnikkude või äsjaste raharentnikkude lühikeseajalistest rendilepinguist ja alatasa tõusvaist rendihindadest, mis tegid nende olukorra eriti kindlusetuks ja raskeks: „Meie ael on jo meie tallorahvas parrema tundmisse sees kül nenda kaugele sanud, et nad enam ei armasta suitso urtsikude sees ellada, ja mõistvad jo kauniste omma põldo harrida; aga kui se võimalik olleks ja temmal kindlamat ello kohta olleks. — Agga seep se on, et temmal ei olle suggugi kindlat seisust, ja temma ei tea suggugi kui kaua veel temma maea temma käes petakse, tännavo ehhitab ta sia maea, jubba tulleva aastal peab ta teise valda ehk ka makonda ehhitama. Sest mõisnikkud lassevad nüüd saggedaste tallo maid mõta, vahhel vie ja kue aasta pärrast; kelle läbbi palju taalrid lassevad jure panna, ja tõstavad renti suremaks, ikka 1, ehk 3, või ka 6 aasta pärrast; sest mõisnikkud katsuvad nüüd allati otsekui oksjoni visil: kui palju tallopoeg ommeti vimaks veel jõuab maksta!! Ja nenda peab siis vaene tallopoeg vimaks ommetigi häddapärrast omma ja omma vanemate ehhitud maeast isse ärra minnema!“

Selles kaasaegses kirjelduses esitatud põhinähtusi raharendi tuleku ajastust konstateerivad loendamatul hulgal ka suulised rahvamälestised¹⁹⁵⁾. Osalt kinnitavad neid ka vastavad agaarstatistilised andmed¹⁹⁶⁾. Need olid kõik teravad kriisinähtused talurentniku majanduslikus elus 60-ndate aastate algupoollel. Oli loomulik, et nad tõukasid rentnikke aktiivsele hoolitsemisele oma olemasolu tingimuste eest. Ja erakordse võttena sel alal tekkisidki palvekirjade-aktsioonid.

Samas suunas mõjus ka taludemüügi areng, mis just 60-ndail aastail tegi suuri edusamme. Majandusaastail 1856/57 — 1859/60 oli Liivimaal talumaa taalriväärtusest talupoegade valduses ainult 1,47%; 1860/61 — 1863/64 tõusis selle protsent 2,44-ni, 1867./68. majandusaastal aga juba 14,26-ni¹⁹⁷⁾. Kui 1823. —

¹⁹⁵⁾ Kogutud Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi Ajalooimkonna ülesandel stipendiaatide poolt nende aruannetes EKIA-s.

¹⁹⁶⁾ Nii näiteks rendihindade tõusu Fr. v. Jung-Stilling, m. t., lk. 11—12. Keskmiselt oli Liivimaal rendihind taairilt 1853./54. majandusaastal 3,97 rublat, 1868./69. a. 6,62 rublat. Rendi ülemmäärad tõusid enam kui kahekordseks, olles Liivimaa Eesti alal 1853/54 — 4 rublat taalrilt, 1868/69 aga 8—10 rublat.

¹⁹⁷⁾ Fr. v. Jung-Stilling, m. t., lk. 8.

1861. aastani oli Liivimaal üldse müüdud ainult 388 talu 968 065 rubla väärtuses, siis 1862.—1866. a. aga müüdi juba 2010 talu 7 564 930 rubla väärtuses ja 1867.—1871. a. 4318 talu 13 938 894 rubla väärtuses¹⁹⁸). Juba needki üldarvud näitavad küllaltki kujukalt, kui laiaulatuselise murrangu tõi küla majanduslikku olukorda talude-ostu areng 60-ndail aastail.

Kui see areng ühest küljest oli tingitud majanduslikest tegureist¹⁹⁹), siis samal ajal olid siin eriti pingsalt mõjumas poliitilised ajendid. Pärast Vene suurt agraarreformi 1861. a. tundus Liivimaa rüütelkonnal pind jalge all eriti kõikuv. Ühelt poolt kohalikkude pärisrahvaste tõusev aktiivsus, teiselt poolt aga veel efektsemalt mõjuv vene natsionalistlike ringkondade rünnakumeeloju Balti erikorra suhtes ähvardasid tuua muutusi ka Liivimaa agrar-korda. Ja rüütelkonna heasoovlikud sõbrad pealinnas valitsuse ringkonnis püüdsid küllalt kaugelenägelikult manitseda tema esindust vajalikele sammudele, et nende kaudu vältida suurema ulatusega reforme, mis oleksid võinud aadlit tabada valusamini. See polnud keegi muu kui Vene rahaminister M. v. Reutern, kes ühe seesuguse sammuna soovitas Liivimaa maamarssalile veebruaril alul 1864, et kohalikud mõisnikud püüdku nii palju ja nii ruttu kui võimalik kiirustada taludemüüki²⁰⁰). Kaalutus, sel puhul puhtpoliitiline, lähtus ainult aadli huvidest. Minister konstateeris pealinna poliitilistes ringkondades tugevat kavatsust laiendada Vene agraarreformi ka Balti provintsidele. Seni oldavat küll veel Vene asjadega niivõrt rakkas, et Balti küsimused lükkuvat mõneks ajaks edasi. Kui nüüd vahepeal Balti kubermangudes suudetakse taludemüüki võimalikult jõudsasti edasi arendada, siis loodavat sellega hoopis uus olukord. Vaevalt hakkaks siis valitsus soodsamalt võimaldama maa saamist neile talupoegadele, kes seni veel maata. Maamarssal Lieven kuulatas 1864. a. kevadtalvel Peterburis teistegi mõjukate võimukandjate arvamusi Liivimaa agrar-küsimuse kohta. Oli oluline, et ka siseminister Valujev soovitas Liivimaa rüütelkonnal midagi ette võtta, mis oleks vajalikuks suitskattteks kohalikele agraroludele vene rahvuslike ringkondade rünnakute vastu²⁰¹).

Nende soovitude eeldusel andiski Liivimaa maapäev märtsis 1864 kohalikele mõisnikele parooli: rutatagu talude müümisega! See tõusis nüüd äkki puhtpoliitilisel taustal teravaks pävaküsimuseks paljudes Liivimaa külades. Selle parooli mõjul lasti ka Viljandimaal suuremal määral kui mujal Lõuna-Eestis

¹⁹⁸) A. T o b i e n, Die Agrarverfassung des livländischen Festlandes, — Baltische Wochenschrift 1906, nr. 15, lk. 128.

¹⁹⁹) Vrd. N. K ö s t n e r, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal; Tartus 1927, lk. 58.

²⁰⁰) Keskustelu minister Reuterni ja maamarssal vürst Lieveni vahel 5. II 1864, — Lieveni päevik, lk. 7—8.

²⁰¹) Lieveni päevik, lk. 19 jj.

1864. a. suvel talused müügile. Tüüpilisteks näideteks sellelt alalt oli taludemüügi väljakuulutamine Suure-Kõpu ja Puiatu kogukonnas, mida vaatlesime eespool üksikasjalisemalt²⁰²). See ajas senised talurentnikud ärevusse.

Talupoeg on alati tahtnud saada oma haritava maa omanikuks. Ometi ei tähendanud see veel sugugi, nagu oleks taludemüük olnud alul mingiks teretulnud nähtuseks. Just ümberpöörduvalt, talupojad seisid kõikjal käte ja jalgadega sellele vastu. Taludemüüki, mis oli alul hoopis uus ning tundmatu asi, peeti mingiks väga kahtlaseks ja salakavalaks võtteks mõisnikkude poofit. Seegi seik on jätnud jälgi lõpmatus hulgas rahvamälestistes. Senisel rentnikul, kel isiklikult puudus vajalikul määral sularaha, käis taluost üle jõu või ähvardas teda sellise kuristikulise välja-vaatega, et ta ei näinud sellest mingit ülepääsu.

Iseloomuliselt kaevatakse sel puhul Suure-Kõpu talupoegade palvekirjas keisrile 1864. a. suvel²⁰³):

„Kuida võib meil vaestel, kes sure orjusse ja makso läbbi verri-vaeseks olleme tehtud ja kellel midagi varrandust ei olle võimalik kog-
goda olnud, ühhe nii alva maa eest, kui meil on, üht nisuggust hirmust ja kuulmata hinda maksta ja kuida voime ommale ja omma lastele üht nisuggust suurt võlga, kus meie mitme põlveni ehk ka iggaveste mõisnik-
kude võlgnikuks ja orjaks peame jäma, — kaela võtta? — Meie teame selgeste, et selle ma ostmisse jures keik essimesse aastaga pankrotti ja seläbbi ka sest ostetud maast ilma peame jäma. — Meie olleme paraego ühhes vägga sures kimbatusses ja üsna kahhe keigesurema hädda vah-
hel. — Nisuggune otsminne on meil vaesuse pärrast koggoni üks võimata
assi ja selle ähvartud välja viskamisse läbbi peame need keige omma ello
aenal nähtud vaeva läbbi tännini kinnipeetud vanna-vannemate pärrandus
ja õigus ühhe hobiga ilma tassomata kautama. — Kuida voime ja miks-
pärrast peame meie omma mõisniko ahnusse pärrast üht nisuurt üllekoh-
hut kannatama ja kuhho peame nüüd oma vamilga minnema?“

Nii kaebav taludemüügi tagajärjel maast lahtikangutatud talunikkudekiht ongi eriti liikvel 60-ndate aastate palvekirjade-
aktsioones. Just selle kihi seisukohalt ongi sõnastatud nõuded
palvekirjades, eriti 1865. a. novembri- ja detsembrikuu rühmas:
pandagu talude ost-müük seisma kuni õiglasema maamõõtmis-
eni või antagu kohalt lahkuvale peremehele, kelle talu müüakse
teisele, korralik kahjutasu. Sellesse kihti kuulub ka enamik ük-
sikpalvekirjade esitajaid, nende hulgas kõige tüüpilisemalt oma
kohtadest ilna jäänud Võrumaa talunikud, kes 1867. a. alul pöörd-
usid palvega suurvürst Konstantin Nikolajevitši poole.

Nende sega- ja raharendile siirdumisest ning taludemüügi
arengust tingitud kriisinähtuste mõju avaldus ka 1864. a. sügises-
es suurpalvekirjas. Kui siin ei palutud taludemüügi seismapa-

202) Vt. E. Kirjandus 1934, lk. 344 jj. Vrd. ka Suure-Kõpu mõisa-
valitseja Fr. v. Stryk — Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtule 15. IX
1864, — sama kihelkonnakohtu arhiiv, tmk. K./nr. 1144 (1864), ERKA.

203) Suure-Kõpu talupojad — keisrile 1. VII 1864, — Pärnumaa
IV jaosk. kihelkonnakohtu arhiiv, tmk. K./nr. 1144 (1864), ERKA.

neku ega seatud esikohale talust lahkuvale rentnikule kahjutasu andmise küsimus, nagu see esines hilisemais, enam talupoegade endi osavõttel koostatud palvekirjades, siis oli see tõenäoselt tingitud selle palvekirja koostamisel suuremat osa etendanud haritud juhtide mõjust.

Agraarolude korraldamise alal taotles 9. novembri märgukiri talumaa üldist kindlustamist ainult talupoegadele. Talude müügi- ja rendihinnad pidi kindlaks määratama valitsusvõimude poolt „parajas“ ulatuses. Seni kui see polnud teostunud, pidi olema keelatud rendihindu tõsta, samuti seniseid peremehi nende kohtadelt ära ajada. Erilise rõhuga nõuti teoorjuse kaotamist. Ja lõppeks paluti taludele juurdelõikeid turba- ja metsamaade näol.

Need nõuded olid ilmselt talunikukudekihi huvides. Aga palvekirjade-aktsioonest võttis osa ka sulaseid ja vabadikke. Oma eripalvekirjadega esinesid nad novembris 1865. Kuid oma erisoove, nagu nägime, neil polnud. Nad toetasid, kuigi küll omalt seisukohalt, ainult talunikukudekihi nõudeid. Ja et nende palvekirjade koostamine toimus samas „kantseleis“, kus talunikukudegi oma, ja võib-olla just viimaste algatusel, siis jäi sulasrahvas oma eneseavaldusis üldiselt veel täiesti taluperemeeste sotsiaalse ideoloogia mõju alla.

Nõnda polnud lood ometi mitte kõikjal. Kohati tungis sulastegi sotsiaalne kihiteadvus päevavalgele. Ja küllaltki markantselt. Sellest on allikais säilinud küll üsna väheseid jälgi, kuid need on seda tähelepanuväärsemad tollaegses, oma sotsiaalselt vaadestikult vähe diferentseerunud külaühiskonnas.

1864. a. suvel oli Peterburis käinud ka Vana-Kariste maatameeste esindajaid — Peeter Raud ja Hans Laos²⁰⁴). Teiskordselt ilmusid nad pealinna s. a. novembris, parajasti ajal, kui oli lähenemas eesti talupoegade suursaatkonna vastuvõtt keisri juures. Raua ja Laose aktsioonid olid täiesti iseseisvad, täiesti lahus teiste talupoegade kollektiivvüritusest. Oma palvekirjagi olid nad ise koostanud ja keegi kantseleiametnik Peterburis oli selle viimistelnud, puhtale kirjutanud ja nähtavasti ka vene keelde tõlkinud. 24 kogukonna märgukirja esitamise kavatsusest olid nad kuulnud alles Peterburis. Nende oma kogukond polnud selles osaline. A. Peterson oli neid pealinnas tutvustanud kollektiivpalvekirja mõne punktiga. Nad olid nendega nõus olnud ja seetõttu võtnud osa ka suursaatkonnast audientsil keisri juures 9. novembril.

Nii tunnistasid Raud ja Laos hiljemini Viljandi maakohtus ülekuulamisel²⁰⁵). Kui sealsamas neilt aru päriti üksikute suur-

²⁰⁴) Vrd. Liivimaa kuberner — Viljandi sillakohtule 17. XII 1866, nr. 11175, — LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

²⁰⁵) Viljandi maakohtu juurdlusprotokoll 31. VII 1865, — VlnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

palvekirja punktide kohta, mille esitamisest nad olid osa võtnud, rõhutasid nad, et neil olevat kaevata küll oma taluperemeeste, mitte aga mõisnikkude üle. Palvekirja viie esimese punkti kohta — neist neli käsitlesid agrarolusid, viies nõudis talurahva kogukonnakorralduse vabastamist mõisnikkude järelevalve alt — seletasid nad, et need üldse ei vastavat nende huvidele. 6. punkti — kohureformi kohta — nad pooldasid, lootes, et selle teostamisel arvestatakse ka maatarahva soove. Samuti leidis nende pooldamist ka eesti keele tarvituselevõtt kohtute kirjalikus asjaajamises ja talupoegadele õiguse andmine ajada oma asju advokaatide kaudu (7. ja 8. punkt). Punkt 9-nda vastu, milles nõuti kaitset talupoegade saadikuile, keelemeestele ja palvekirjade kirjutajaile, ei tundnud Vana-Kariste maatameeste esindajad huvi. Ihunuhtluse kaotamise nõude puhul (p. 10) soovisid nad, et seda õigust ei oleks kogukonnohohtutel, mis koosnesid ju ainult peremeestest. 11. ja 12. punkt — kirikuõpetajate valimiskorra ja maarahvakoolide haridusministeeriumile allutamise kohta — olid meestele võõrad. Nad soovisid ainult, et rahvakoolis antaks võimalus õppida vene keelt. 13. ja 14. punkti, milles paluti, et eesti keeles lubatakse trükkida tsensuurivabalt kõike seda, mis saksa keeleski, ja et kohalikkude olude korraldamiseks määratakse vene ametnikest koosnev komisjon, pidasid vanakristlased vastuvõetavaks.

Nende Vana-Kariste maatameeste esindajate avaldustes kajastus õigegi terav vastuolu talunikkudekihi vastu. Kuid üldiselt jäid sulased ja vabadikud, niipalju kui nad osa võtsid palvekirjade-aktsioonest, talunikkude mõju alla.

Kogu liikumist kandsid eeskätt talunikkudekihi huvid. Aga selles hakkasid juba algusest peale osa etendama ka haritud tegelased juhtidena ja abistajaina. See oli esmakordne nähtus eesti rahva ajaloos, et tema massiaktsioones esinesid ka tema enda keskelt võrsunud haritud juhid. See tähistas uut pöördepunkti, avas sootuks uue lehekülje eesti talupoegade võitluste ajaloos.

Haritud juhtide osa.

Kuidas talupoegade sotsiaalne liikumine oleks kujunenud ka Lõuna-Eestis, kui sel oleksid puudunud oma haritud juhid, see on meile aimatav õige kaugeleulatuvais üksikasjus. See oleks kahtlemata olnud vägagi sarnane tolle käärimisstseeniga, mida on kirjeldanud valitsevaile võimudele teenistusagar „Roela valla koolmeister ja Kogukonna kohto kirjutaja Prits Willmann“ 17. juunil 1867²⁰⁶). See stseen toimus Põhja-Eesti alal Roela kogukonnas, Viru-Jaagupi kihelkonnas, kus rahuldamata ja rahutute talupoegade omapead toimuvaid sotsiaalseid otsinguid polnud

²⁰⁶) EKKA, tmk. nr. 25 (1867).

juhtimas mingi juhi käsi. Ja selle kirjeldus Prits Willmanni poolt esitat sellise käärimise otse klassilist pilti, mis põhjustab selle üksikasjalisema esitamise ka siin.

15. juunil 1867 enne lõunat nähti Roela koolimaja ees männiku all „üks hulk mehhi“, kes omavahel pidasid millegi üle nõu. Keskpäeval mehed kadusid. Kella kolme paiku ilmusid nad uuesti. Neist kolm — Mardi talu peremees Tõnu Põiklik ja kaks vallavolinikku — tulid kirjutaja-koolmeistri juurde ja seletasid: „Siin räägivad et keik teised vallad on ennast kirjutanud ilma et tarvis Mõisa politsei ehk üllevaatja kohto lubba, ja tullevad keik koggovald kokko ilma üllevaatja kohto ja tallitaja lubbata.“ Mehed kõnelesid edasi, et talitaja tõrkuvat valda kokku kutsu- mast: „lähhab ärra meie eest, ja peab sedda meie räkimist narri juttuks, meie tahhame tedda lahti lasta.“

Kui kirjutaja meeste ebamäärasest soovist aru saamata pärib: „Mis teie siis tahhate?“ — vastatakse: „Keik teised vallad on ennast siin ümber kaudu kirjutanud, ja meie tahhame ka ennast kirjutada...“ Ja et kohati, näiteks Kulinal, on mõisnikud selle „üleskirjutamise“ vastu, siis ar- vatakse: „Jo neil sakstel ikka üks assi on, miks naad muido selle vasta on.“

Kirjutaja tõrgub kirjutamast ilma vallatalitajata ja vastava käsuta. Mehed nuruvad edasi: „Vinni mees [keegi Hantsu nimeline, muide mees- teie tundmata], kes Peterburis käis, ja kell seadusse ramat on, se on mitto käsko saatnud Roela valda, Kubja Jago ja Jürna Janiga, agga need põlle mitte käsko annud, nüüd panneb Vinni mees immeks, et ühtki meest ei tulle Roela vallast temma jure... Jani pävast lähheb kirjutus ärra. — Siis ei sa neid ennamb kirjutatud.“

Kirjutaja soovitab tuua „Vinni mehelt“ „seaduse raamatu“. Mehed aga vastu: „Sedda ramatud ei anna temma kellegi kätte, kust se ramat temmale antud, sealt on kovvast kelatud, et ei pea kellegi kätte andma.“

Kaks päeva hiljemini, 17. juunil oli kohtumajja ja selle ümber ilmu- nud palju rahvast. Kohale oli kutsutud ka valla talitaja, peale tema ka peakohtumees ja mõned volimehed. Talitaja ühes teiste valla ametmees- tega oli sunnitud avama ametliku koosoleku, mis kestis kella 3—8 p. l.

Prits Willmann kirjutab edasi: „Kohto tuppa minnes olli keik te rahvast täis, 137 meest. Perremeeste liikist. Sullaste liikist ja Vabbat- meeste liikist ollid kokko tulnud ilma kässuta, naesed ja poisikessed ar- vamatta.“

Vallatalitaja Mihkel Jürna püüab jõuda selgusele, mis see „üleskir- jutamise“ nõu peaks tähendama. Talle vastatakse kooris: „Meie ei tea ükski kust se nõu tulnud, meie olleme kuulnud, teised vallad on kokko tulnud, meie tullime ka, keik ühhes kous!“ Küsimusele, mida nad siis õieti tahavad, järgneb jälle vastus kooris: „Meie tahhame endid lasta kirjutada, ja nimmed kirja panna.“ Vallavalitsus puikleb vastu, ei taha kirjutada, ei saa aru, milleks seda teha, ei tea, kuidas seda teha jne. Vast-atakse: pandagu aga nimed kirja ja viidagu „Laekvere kontori“ — „seal kirjutakse ueste ja õiete. Teised vallad on nõnda teinud“.

Mass nõuab järeleandmatult „kirjutamist“. Kui siis kirjutaja küsib, et kes soovib lasta end kõigepealt üles kirjutada, vastatakse: „Talitaja!“ See keeldub. Edasi nimetatakse järjekorras teiste vallaametnikkude nimesid. Kõik keelduvad. Olukord ähvardab kujuneda hoopis koomi- liseks: nõutakse küll suure ägedusega „üleskirjutamist“, kuid keegi ei julge lasta algust teha, poetakse vallaametnikkude selja taha. Kogu ürituse üks ninamehi Tõnu Põiklik astub nüüd vahele, „annab siis kohto laua jures, keige vallakoggo ees, kui olleks temma keige vallavanemb, käsko, kui tallitajad ei lasse, siis peavad vollimehhed ommad nimmed keige enne laskma kirja panna“. Mõned tahavad teada, mis seadus ütleb, teised jälle vastu: „Mis sitta seadusdest vadata, sedda möda teie ommeti ei tee.“ Talitaja annab nõu saata koosolekult kolm esindajat „üllevaatja kohtusse“ pärima, kuidas toimida. Kaks vabadikku vastavad:

„Mis veel kohtust otsust ootma, mis teie seisate selle vastu, — nimmed peavad kirja sama, sedda teame egga kohtust meile lubba anta, meie teme isse.“

Ohkkond läheb aina tulisemaks. Kirjutaja ähvardab mõnda meest kõrgema kohtuga. Juba hüütakse ärevalt rahva seast: „Ei siin olleks muud kui tuld vaja.“ Talitaja Mihkel Jürna, nähes, „et se mässamine suremaks kippus minnema, ja rahvas ei tahnud heaga koju minna“, käskis nüüd kirjutajal nimed kirja panna.

Kirjutaja sai üles kirjutada 7 peremeest, kel oli sooviks: kolmel „suure kontori al“, ühel „suurte revisioni“, kahel „krono revisioni“ ja ühel „senna kuhho teisedki“.

Üleskirjutamise ajal hakkas keegi rahva keskel kihutama: „Se kirjutus on keik kiuste pärrast, temma panneb kirja mis igga üks ütleb, ta peab ühte viisi kirjutama, ei prugi küssida mis keski tahhab, panne agga nimme kirja!“ Kirjutaja toimiski siis nõnda, mispeale rahvas läks laiali²⁰⁷).

See Prits Willmanni poolt jäädvustatud olustikuline pilt käärivate talupoegade eneseavaldusest ei esita mingit haruldast juhtumit, vaid on otse tüüpiline nende alade kohta, kus poliitiliselt vähekögenud rahvas oma olukorra parandamist taotelles ja selleks abi otsides oli jäetud omaette, ilma avarama silmaringiga juhtideta. Esitatud stseenis avaldunud mass oli veel vägagi primitiivse poliitilise arengu tasemel. Tal oli küll kirklik ja visa tahe saavutada oma olukorra paranemist, kusjuures tema poliitiline meelsus rajanes tavalisel umbusaldusel ja kartusel „sakste“ vastu, teisest küljest aga kõikumatul usul ning lootusel „Peterburist tulnud seaduse raamatu“, „suure kontori“, „suure revisjoni“, „kroonu revisjoni“, lühidalt riigivõimu ja keisri peale. Aga samal ajal oli tema poliitiline orienteerumus ja kirjaoskamatus veel niivõrt suur, et ta jäi kimbatusse oma lähemategi hädade ja vajaduste sõnastamisega, kõnelemata ulatuslikumaist sel alal. Ja oma „üleskirjutamise“ nõudmise! ei olnud tal veel vähematki selgust selle tähenduses, sündigu see siis „Laekvere kontori“ kaudu või otseselt „suure kontori“ alla või „suurde revisjoni“ või lõppeks „sinna, kuhu teisedki“. Sellise massi käärimine pidi kujunema paratamatult mingisuguseks „suundliikumiseks“ ilma kindlama, teadlikuma ja perspektiivikama programmita.

Kui me aga samal ajastul Lõuna-Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioones näeme hoopis teissugust rahva massilise eneseavalduse pilti, siis oli selle olulisemaks põhjuseks tõsiasi, et sel liikumisel ei puudunud oma haritud juhid. Aga ka talupoeglik rahvamass ise oli Lõuna-Eestis mõnevõrra teissugune kui Tallin-namaal. Küll samasuguse poliitilise meelsusega omas ta aga märksa suuremaid ühiskondlikke kogemusi. Neid oli ta rohkesti saanud just viimasest eelnenud käärimisest, mis 40-ndail aastail,

²⁰⁷) Kirjutaja teatas siis kõigest juhtunust, mille ta oli omalt poolt hoolsalt protokollinud, kohalikule — Maa-Virumaa adrakohtunikule ja palus abi, „enne kui se valle ja tühja rahhorikkuja juttode läbbi ärra eksitud rahvas suremad mässamist savad teggema sest sallaja mässamised on kuulda pea keige Jakopi kihhelkonna valdades“.

umbes poolteist aastakümnet enne nüüdset liikumist, polnud jät-
nud haaramata ühtegi kogukonda Lõuna-Eestis. See käärimine
ühes oma kestvate tagajärgedega kiriklikul alal oli kasvatanud
talupoegades politilist tähelepanelikkust ja juurdlusvaimu, oli
orienteerinud teda paremini valitseva olukorra eri tegureis, oli
talle õpetanud ka mõnevõrra moodsamat sotsiaalse liikumise
tehnikat. Aga sellest kõigest oli siiski vähe, et esile kutsuda
sellist sotsiaalpolitilist liikumist, nagu see esineb 60-ndate aas-
tate palvekirjade-aktsioones, eriti selle keskuses seisva 1864. a.
sügisese suursaatkonna ürituses.

Nagu nende aktsioonide tekke ja kujunemise vaatlus näitab,
kasvasid nad välja talupoegade kohalikest hädadest ja nende
kõrvaldamiseks vajalikeks peetud reformide taotlusest. Siin oli
kogu liikumise juur. Ja seda kandvat talupoegade-massi huvi-
tas eeskätt just see, kuidas parandada oma konkreetset olukorda.
Esmajärgulise tähtsusega oli talle agrararküsimus tema kohalikus
ulatuses. Sagedad „tõe ja õiguse otsimised“ mõisniku ja koha-
likkude selle ilma vägevate vastu ametiasutiste kaudu, alates
mõisavalitsusega ja lõpetades õuekohtu ning kuberneriga, olid
talupojale ammugi selgeks teinud, et tema on ikka allajäävaks
pooleks. Siit tulenevad siis ka kõik tema nõudmised õigusolude
reformi alal. Umbusaldus kohalikkude ametivõimude vastu põh-
justas teda soovima ka „vene komisjoni“. Kui see nõue, mis
avaldatud ka 1864. a. 9. novembri palvekirjas, tundus Liivimaa
ametivõimudele suure üllatusena, mingi väljastpoolt sisse toodud
võõrkehana, oli ta oma olemuses pärit just talupoegade ridadest.
Viljandis kohtuvõimude poolt 1864. a. palvekirjade-aktsioonide
puhul massiliselt ülekuulatud talupojad, vähesed erandid välja
arvatud, võtsid selle täiesti omaks. Ja hiljemini korrati seda
nõuet ikka ja jälle järgnevais palvekirjades.

Aga samade talupoegade huvi oli kindlasti märksa vähem
pinev eesti keele, kirikuõpetajate valimiskorra, rahvakooli valit-
semiskorralduse kohta, nagu nad esinesid 1864. a. sügisises
kollektiivmürgukirjas. On iseloomulik, et hiljemini esitatud pal-
vekirjades, ka neis, mille koostamisel tegevad olid vennad Pe-
tersonid, viimatimainitud nõudeid peaaegu kunagi ei korrata.
Pearõhk langes neis alati algelisemaile ja palujate seisukohalt
olulisemaile küsimustele, mis olid pärit otseselt kohalikkude
agraar- ja õigusolude alalt. Ja seal, kus talupojad teotsesid
täiesti omal käel, ilma teadlikumate juhtideta, tuli see joon eriti
eredalt esile, nagu võrumaalaste palvekirjades 28. jaanuarist 1867.

Nõuded keele, kiriku ja rahvakooli alal olid 9. novembri
mürgukirja ja kogu liikumise juurde toodud haritlaste poolt. Ja
just nende nõuete kaudu tõusis 1864. a. sügise kollektiivmürgu-
kirja aktsioon üle kitsama talunikkudekihi piiride ja kujunes juba
rahvuslikuks ürituseks.

Kes haritlasist oli aga nende nõuete autor? Oli see J. Köler, A. Peterson või keegi muu? Üksikasjalise täpsusega ei saa seda küsimust enam otsustada. Aga kolm punkti 9. novembri märgukirjast — 7, 11 ja 13, mis käivad eesti keele ja kirikuõpetajate valimiskorra kohta, on väga lähedased neile mõtetele ja nagu tuletatud nendest, mis juba 1864. a. aprillis on kirja pandud Holstre-Pulleritsu koolmeistri J. Adamsoni poolt²⁰⁸). On muidugi iseküsimus, mida praegu juba raske lahendada, kui palju neist mõtteist oli tekkinud Adamsoni enda peas ja kui palju oli saadud mõtetevahetusest teiste tegelastega. Need oma aja kohta väga tähelepanuväärsed mõtted J. Adamsoni kirjutises käivad oma olulisemais osades järgmiselt:

„Eestlased said kül priiks lastud, agga nende keel on tännapävani pärris-põlve sisse jäetud, se on üks surma haav, Temma ihho ja vaimokülgis, mis Tedda kelab, keige tarkusse ja tundmisse sees mu rahva visil eddasi minnemast. — Saks keel on üksi meie maal suur võimus ja mele-vald, temma on üksi se vallitseja keel — sedda õigust hoiavad saksad küünde ja hammastega kovvaste kinni — ja ei tahha eesti-keelele mingisuggust õigust anda — nende sovimine on, et eesti-keel koggoni ärra-surreks; — ehk kül Eesti-keel se surem õigus peaks ollema, sest et Eesti-keel mitto sadda aastad, enne kui saksad veel sedda maad ja rahvast tundsidgi, on siin vallitsenud, ning se on selle rahva ja kele pärris-maa — agga saksad, kes peale 600 aasta eest meie maale tullid, meid risti-innimesseks teggema, mis nad parrako Jummal tulle ja mõegaga tallitasid — selle pühha katte al, on nemmad keik meie maad ja õigussed enneste kätte risunud, ja ei olle meile middagi ennem järrele jätnud, nüüd tahtvad nemmad kavvalussega ka meie keelt ärra-kautada, — ja eestlased keik saksaks ümber-muta, et neil surem õigus meid olleks pinata — mis ommeti üks tühhi mõtleminne on, ja ial ei või korda minna. — Saks keli on kirriko ramatud, saks keli keik kohto kirjad — saks keli studerivad keik Eesti-rahva kirriko õppetajad, kohto herrad ja arstid — saks keli tullevad ka keik Keiserlikud „Kässud“, selle pärrast ka eesti rahva eest katte alla jävad. — Sedda vatame allati kurva süddamega, kui näeme, et õppetaja ammeti Kandidatid, Universiteti pealt tulles mõnni mitte üks ainus sanna eesti keelt ei mõista — noh nüüd on kohta tarvis, ei või parrata, peab õppima hakama, ning aasta ehk kahhe pärrast on jubba eesti-rahva õppetaja peab eestlastele Jummal sanna kulutama ja eesti kolide eest hoolt kandma — võib kül igga mõistlik inimenne arvata, kui pudulest keelt nisuggused mehhed rägivad ja ei või sedda 10-ne aasta sees ka mitte pohjani selgeste tundma õppida, sest et nende igga-pävane ello ja räkiminne saks kele sees on, ning sellepärrast rahva ello-viis ja keel pohjani tundmata jääb. — Ehk siis tulleb neil nisuggune valle-mõtleminne: „Õppiko eestlased keik saks keelt, siis polle meil ennem kele-õppimissega tarvis vaeva nähha.“ — Ütleb ehk mõnni: mis pärrast eestlased ommale nisuggused, kes selgeste eesti keelt ei moista, õppetajaks võtavad? selle peale kosten: eesti rahval ei olle õppetaja vallitsemisse jures mingisuggust õigust — moisnikud võttavad sedda vasto, kes nende mele järrele on — ehk nemmad kül isse need keige laisemad kirriko käiad ja mõnned veel mitmel aastal suggugi kirriko egga lauale ei lähha. — Mõnned

²⁰⁸) „Lissa-kirri. Eesti-keel“, dat. 22. apr. 1864, — Köleri kirjakuu, EKIA.

jälle mõtlevad: eestlased on tuimad ja holetumad, ei viitsi õppida et nende omma seas mehed olleks leida, kes õpetaja ameti peale kõlbaks, se polle jälle tõssi — vaesus kelab neid õppimast — ja kui mõnni peaks seas ka ollema, kes omma last jõuab nenda kaugele koltida — siis peab ikka üksnes saksa keli õppima — ja kui ta omma õppimisse aega on lõppetanud, siis on temma emma keel jubba peagi ärra kaddunud peab jälle ueste õppima hakkama. — Veel palju vaesem luggo on kohto herradega, need ei moista egga õppi eesti keelt nipaljogi kui kirriko õppetajad — ja ommeti peavad need sammad mehed rahva õigusse-moistjad ollema — mõnnikord ka ello ja surma vahhel kohhut mõistma.

Rahval on ka omma suggust lubba kohto-moistjad vallitseda koggokonna kohtus keik eestlased, kihhelkonna ja Kreis-kohtus mõisnikude abbiks — need ei vöi seal omma rahvale middagi suremad abbi sata, sest et keik kohto kirjad saksa keeles kirjutakse ja üllemalt poolt keik Keisrilikud kässud ja kulutussed nendasamuti saksa keli tullevad, kellest nemmad sannakestgi ei mõista, vaid peavad agga sellega rahho jäma, mis teised neile seal ette ütlevad, olgu se siis õige ehk mitte!! —

Koggokonna kohtudele, kus täieste eestlased kohto mõistjad on, tullevad ka keik üllema kohtude polest sadetud kirjad, kässud ja küssimissed saksa keli — ja peavad nendasammuti ka jälle ärra-vastatud sama — siis peab iggal koggokonna kohtul üks kirjutaja ollema, kes saksa keelt mõistab, sellepärrast suurt palka küssib — see peab siis kohtomeeste su ja kässi ollema, agga Jummal parrako! missuggune su ja kässi — vägga pissut on neid kirjutajaid, kedda tohhib ja vöib uskuda. — Sest et kirjutajad üksi üllema kohtude pealt sadetud kirjad mõistavad luggeda, se teeb neid nenda uhkeks, et nad kohtomeestest ennem middagi luggo ei tahha piddada ja tahtvad et kohto mehed kui nende sanna-kuuljad allamad ja kasso-täitjad peavad ollema, kes mõnnes kohhas mütsigi ei tohhi kirjutaja ees laske peas olla. — Tännini on koggokonna kohto kirjutajad ennamiste keik Hopmannid ja mõisa vallitsejad olnud — sellepärrast on neil kohto-meeste ja rahva ülle vägga suur vöimus — needsammad mehed on need pinamise riistad, kellega mõisnikud vaest Eesti-rahvast, ni mitto sadda aastad on pinanud. — Kui üllema kohtule üks vastamise kirri tulleb sata, kirjutaja kirjutab sedda saksakeli valmis, ütleb: „Johan, Peter ja Hans, tulge kirjutage nüüd omma nimmed alla“. — Siis peavad kohtu mehed ühhe võera keli kirjale, kellest nad isse sannakestgi ei mõista, isse ennese ehk valla nimmei alla kirjutama — sel visil vöib inimenne ennast, ilma omma ennese teadmata teise pärris orjaks ärra kinkida. — Oh meie armas eesti keel, millal saad sinna ommale priust!!! — Vägga vägga tarvis olleks, kui need mehed, kes eesti rahvale Jummal sanna kulutavad, nende kohtomoistjad ja arstid peavad ollema, Universiteti pealt tulles jubba selgeste eesti keelt mõistaks; se vöiks agga siis Eestlastele sedda ello jõudo anda, et nad keigis õppimisses, tarkusse ja tundmissegga mu rahva visil eddasi lähhaks. —

Agga ni kaua, kui saksad Gimnasiumides ja Universiteti peal eesti keelele maad ei anna, ja ka keik kohto ja kirriko kirjad rahva omma keles ei sa kirjutud — ei vöi eesti rahvas ial omma õppimissegga eddasi minna, vaid jääb ikka kui üks kiddur pu, mis kül haljendab, agga ial sedda jõudo ei olle kasvada. —

Se on üks õige immeks pannemisse väärt assi, et keik meie Sure Keisri Herra armo teod Venne, Some ja Pola rahvale meie test katte alla pantakse — Saksa Seitungid tohhibvad keik selgeste räkida, agga eesti Seitungid peavad omma suud kinni piddama, nad vöivad kül Keisri armust räkida — agga Keisri armo teod mitte nimmetada — eks se ei pea keige eestlaste süddamed sakste ja nende Censoride vasto vihhas põlema aeama.“

Tsiteeritud J. Adamsoni kirjutise põhjal saame lähemalt järele, kust on pärit kolm olulist, üldrahvuslikumat ilmet kandvat punkti 1864. a. 9. novembri märgukirjas (p. 7, 11 ja 13). Samade nõuete rühma kuulub ka märgukirja 12. punkt, milles soovitatakse maarahvakoolide allutamist riigi haridusministeeriumile ja neis vene keele õpetamise suurendamist. See nõue oli üldiselt kindlasti rahvapärane ja sai hiljemini ärkamisaja üheks olulisemaks kultuurpoliitiliseks taotluseks.

Kirikuõpetajate ja mõisnikkude rusuv eestkoste maarahvakooli valitsemisel tegi selle taotluse algelistegi rahvuslike emantsipatsioonipüüete tõukel otse möödapäästamatuks nõudeks. Kuid 1864. a. oli ta veel värske ja alles sünnitusvaludes. Tema tekkimine ja sõnastamine toimus ühenduses äsja päevakorda tõusnud Eesti Aleksandri-kooli asutamise mõttega. Juba esimesed selle mõtte teostamiseks astunud sammud näitasid päevselgelt, et kohalik maakoolivalitsus püüdis eemaldada kogu üritusest asutajate juhtiva osa ja saada see enese kätte. See tõttu kerkis juba 1863. a. novembris H. Wühner'i, J. Hurda ja G. Blumberg'i vahelisel nõupidamisel üles kavatsus, allutada asutatav Eesti Aleksandri-kool otseselt haridusministeeriumile. Seda pooldas eriti J. Hurt ja temaga üksmeelselt ja veel rohkemgi Fr. R. Kreutzwald ning J. Köler²⁰⁹). Ka Viljandimaa koolmeistreist Eesti Aleksandri-kooli mõtte tegelased, eriti J. Adamson ja H. Wühner, olid 1864. a. kevadeks jõudnud kindlale veendumusele, et kooli allutamisel kohalikule kreisi-maakoolivalitsusele võiks olla tagajärjeks, et kavatsetavast õppeasutisest kujuneks ainult vändjas. Kui aga kooli haridusministeeriumile allutamise suunas tuli astuda tegelikke samme, olid need koolmeistrid kohe hirmul, kartes kohaliku maakoolivalitsusega vastamisi minna. H. Wühner arvas, et nad seega „löövad silmnäku peaaegu kogu aadlile ja kõigile pastoritele, kellest meie, koolmeistrid, rohkem sõltume kui sulane oma isandast“²¹⁰). Pärast pikka kõhklemist Viljandimaa koolmeistrite keskel otsustus küsimus 1864. a. suvel Eesti Aleksandri-kooli haridusministeeriumile allutamise kasuks. See oli paratamatu järeldus kohalikkude saksa võimude koolipoliitika. See järeldus põhjustas ka üldnõude maarahvakooli vabastamise alal kirikuõpetajate ja mõisnikkude võimu alt. See võis toimuda ainult sel teel, et kool otseselt allutataks haridusministeeriumile.

Kui eesti talupoegade 60-ndate aastate palvekirjade-aktisioone toetanud haritud tegelased tõid liikumise programmi uusi rahvuslike punkte, siis teisest küljest olid nad juhtivaiks abista-

²⁰⁹) Vrd. J. Hurt — J. Kölerile 26. XI 1863, 7. I 1864, — Köleri kirjakogu, EKIA; Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. I ja 5. II 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA; J. Köler — J. Hurdale 25. II ja 3. IV 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA.

²¹⁰) H. Wühner — J. Hurdale 27. IV 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA.

jaiks talupoegade endi keskelt välja kasvanud nõuete sõnastamisel ja süstematiseerimisel. Ja sellise koostöö tulemusena koostuski kogu eesti rahvusliku liikumise esimene programm, mille põhilisem osa oli kokku võetud 9. nov. 1864 keisrile esitatud märgukirjas.

See märgukiri oli kollektiivne teos. Ta ehitati talupoegade kokkutoodud ja haritlaste poolt juurdelisatud materjalidest. Tema ehitusmeistreiks olid haritlased. Suurimaks vaevanägijaks oli Aadam Peterson. Ta kujunes kogu liikumisele nagu mingiks sekretariaadi juhiks. Ja kord võtnud endale selle osa, etendas ta selle lõpuni, niikaua kui Liivimaa vägevad, toetatud riigi kesk- võimu esindajaist, lasksid tal vabaduses liikuda. Kõikumata tah- tekindlusega, murdumatu eneseväärtuse- ja kohusetundega, politi- liselt küllaldase orienteerumisvõimega, püsis ta liikumise keskuses kuni oma vägivaldse eemaldamiseni. Ta tõi sellele rahvaliikumi- sele ohvriks oma isikliku elu sõna otsesemas mõttes. A. Peterson, kelle tegevust senini pole küllaldase rõhuga hinnatud, tuleb pai- gutada eesti rahvusliku ärkamisliikumise algajastu esirinde juh- tide hulka. Tema vend Peeter, vähem algatusvõimene, enam oma vanema venna juhitud kaastööline, pidi samuti lunastama oma ko- husetruud andumust rahvaasjale oma isikliku elutee eneseohver- dava purustamisega. Ja kui ta 1878. a. õnnetut surma sai, kir- jutas tolelaegne suurim eesti rahvajuht C. R. Jakobson²¹¹): „Vist saavad kõik isamaa pojad vaimus selle mehe haua ääres leinama, kes meie eest palju on pidanud kannatama. Tema mä- lestus saab Eestirahvale igaveste kalliks jääma, sest tema isa- maa-armastus on suurem olnud, kui tema elu-armastus.“ Need sõnad sobivad teenitud järelehüüdeks mõlemaile vendadele. Ja kivimonumente, mis on jäänud neile püstitamata, asendagu jä- relpõlvede soe ja lugupidav tunnustus vendadele Petersonidele, kes eesti rahvusliku liikumise hälli juures tegid oma elutöö oma aja mõtudes suurejoonelises palvekirjade-liikumises.

Sellele liikumisele andis oma osa teisigi kodumaisi haritlasi. Viljandimaa koolmeistreid, olemata selles siiski eriti nähtavad. Petersonide talu külje all elas Holstre-Pulleritsu tagasihoidlik, kuid kultuuritahteline koolmeister Jaan Adamson. Hoolimata oma väikesest haridusest oli ta paljugi järele mõtelnud eesti rahva elusaatuse üle ja otsinud teid selle elujärje tõstmiseks. Vähem poliitiline temperament, oli ta juurelnud eriti rahvuskultuuriliste küsimuste üle. Selle tulemusena oli ta algatanud ja käima pan- nud Eesti Aleksandri-kooli mõtte. Tema tähelepanekuist ja mõ- tiskeludest oli sündinud 1864. a. varakevadel ka väike kirjutus eesti keele kohta, mis, nagu nägime, oli materjaliks ka suurmär- gukirja koostamisel. Ta oli võimalust mööda kaasalööjaks ja abistajaks ka suursaatkonna organiseerimisel, võttis osa Lubja-

²¹¹) „Sakala“ 1878, nr. 42.

saare koosolekust, kus esines kõnega. Tema soe ja mõistev suhtumine Petersonide aktsioonesse püsis hiljemini. Kui A. Peterson 1866. a. sügisel sõitis Peterburisse korraldama oma ja venna protsesse, kirjutab Adamson Kölerile: „Ma palun ärge jätke P[etersoni] mite ilma abita, kui tema asi langeb, siis ei ole rahval midagi loota, sest rahva asi seisab temaga ühes“²¹²⁾.

J. Adamsoni aktiivne kaaslane Eesti Aleksandri-kooli mõtte arendamisel Tarvastu kõster-kooliõpetaja H. Wühner sai küll ühenduses 1864. a. eesti suursaatkonna üritusega ebameeldivate kimbatuste osaliseks. Tema juures pandi läbiotsiminegi toime. Kuid see oli ilmselt arusaamatus. Wühner oli maksva olukorra suhtes poliitiliselt liiga lojaalne, et kuidagi osa võtta palvekirjade-aktsioonest.

Suuremat aktiivsust võime konstateerida Helme koolmeistri Märt Jakobsoni suhtes. Tema koostatud kirjeldus eesti talurahva olukorra kohta, milles oli sõnastatud ka üksikuid uuendusnõudeid, oli materjaliks ka suurpalvekirja koostamisel. Nagu Adamsongi, esines ka tema Lubjasaare koosolekul kõnega, avaldades nähtavasti samu mõtteid, mis olid kokku võetud tema ülalmainitud kirjutises.

Ka Suure-Jaani kõster-kooliõpetaja Joosep Kapp olnud palvekirjade-aktsioonide pooldajate ja õhutajate hulgas²¹³⁾. Võib-olla oligi osalt tema teene, et sellest kihelkonnast oli eriti palju kogukondi andnud oma allkirjad 1864. a. sügisesele kollektiivmärgukirjale.

Väliselt aga jäid koolmeistrid palvekirjade-aktsioonesti eemale. Ükski neist ei võtnud osa Peterburis käinud saatkondadest. Arusaadavalt ei esine ka ühegi koolmeistri nimi palvekirjade ail. Rahvamälestised teavad jutustada, et koolmeistrid hoidunud teadlikult väljapaistvalt osa võtmast palvekirjade-aktsioonest, kartes oma koha kaotamist²¹⁴⁾. Ja mis jäigi üle meestel, keda „nago kanged viina, mis tahab välja aeada, kardetakse, ja sellepärast kork hästi kõvaste peale vautakse“²¹⁵⁾.

Kodumaa haritlaste tegevuse kõrval tuleb eriti kõrgelt hinnata Peterburi eesti rahvasõprade osavõttu palvekirjade-aktsioonest. Esikohal nende hulgas ja ühena juhtidest kogu liikumises seisab muidugi J. Köler. Ta on kogu liikumise autoriteetsemaid algatajaid ja vaimseid isasid, kes juba varakult pidas palvekirjade-aktsioone tähtsaks taktiliseks võtteks, mille kaudu lootis juhtida vene seltskonna ja poliitiliste ringkondade tähelepanu eesti rahva eluhädadele. Ja selles veendumuses püüdis ta neid aktsioone

²¹²⁾ J. Adamson — J. Kölerile 9. X 1866, — Köleri kirjakogu, EKIA.

²¹³⁾ E. Änilane, st.-ar. ärkamisaja kohta Suure-Jaanis, 1933 (AASA, EKIA), lk. 19.

²¹⁴⁾ Nii J. Adamsoni ja J. Kapp'i kohta. — E. Änilane, viimatitsiteeritud st.-ar., lk. 14, 19.

²¹⁵⁾ J. Adamson — J. Kölerile 9. X 1866, — Köleri kirjakogu, EKIA.

õhutada, aitas neid organiseerida, abistas Peterburisse ilmunud saadikuid, võttis osa nende palvekirjade redigeerimisest jne. Vähem ideoloogiline juht, enam praktiline abistaja, kujunes ta oma hea ühiskondliku positsiooni ja sidemetega ning poliitilistes olukordades ning suhetes hästi orienteerunud mehena kodumaisele liikumisele nagu mingisuguseks residendiks pealinnas.

Olles alul palvekirjade-aktsioonide algatuslikuks õhutajaks ja innukaks pooldajaks, tõmbus aga Köler hiljemini tagasihoidlikumaks. Juba 1864. a. suursaatkonna fiasko pidi tooma ka temale pettumuse. Ja kui ta hiljemini just ühenduses palvekirjade-liikumiselega sattus poliitiliselt kahtlustatute hulka, oli tal põhjust olla veelgi ettevaatlikum. Seda oma hiljemini tagasitõmbunumat suhtumist märgib Köler ka ise oma autobiograafias²¹⁶). Ta ei eita oma abi rohkearvulistele eesti talupoegade saadikuile. Eestlastel, kel puudusid teised seaduslikud vahendid oma hädade avaldamiseks, olnud ju saatkonnad ja märgukirjad sel alal ainsaks teeks. Hiljemini aga soovitanud ta kannatlikumalt oodata, senikui reformid Venes lõplikult on teostatud. Nii toimunud ta ka pärast vallakogukonnaseaduse otsustamist (19. II 1866). Kuid oma abistavat kätt ei tõmmanud ta vajalikul korral nüüdki tagasi. Sel puhul, kui A. Peterson 1866. a. sügisel uuesti vangistati, tõusis ka Köler liikvele. Meie ei tea küll tema teistest samudest, kuid mõjuka läti tegelase Chr. Waldemar'iga ja tõenäoselt ka rohkevõimelise vene ajakirjandusliku komandeerija M. Katkov'iga oli ta sündinu puhul küll ühenduses²¹⁷).

Teiste Peterburi eesti rahvasõprade osa palvekirjade-aktsioones on raske üksikult kinnistada. Kõige tegevamaks meheks J. Köleri kõrval oli küll kindlasti kooliõpetaja Th. Dankmann. Tema sulest oli 24 kogukonna märgukirja tõlge. Samuti tõlkis ta vene keelde enamiku Viljandimaalt päritolevaid märgukirju. Nagu näib, oli vendadel Petersonidel eriti tihe side just temaga. Selle jälil olid ka ametivõimud, pannes 19. X 1866 läbiotsimise toime tema ja Köleri juures. Kolmandaks tegevamaks meheks oli Fr. Russov²¹⁸), ilma et meie siiski midagi lähemalt teaksime tema osast. Palvekirjade-aktsioonide lõppjärgul näib nendega kokku puutunud olevat ka C. R. Jakobson²¹⁹).

Kokku võttes, Viljandimaalt lähtunud palvekirjade-aktsioonid 60-ndail aastail olid üldiselt kohalikkude rahvameeste — vendade Petersonide, üksikute koolmeistrite, ärksamate talupoegade — ja Peterburi eesti rahvasõprade viljaka koostöö tulemus. Eriti oli

²¹⁶) Ruskaja Starina 1886, november, lk. 365.

²¹⁷) Vrd. Chr. Waldemar — J. Kölerile 6. II 1867, — Köleri kirjakogu, EKIA.

²¹⁸) Vrd. A. Peterson — H. Hennole 24. XII 1899, — Henno kirjakogu, EKIA.

²¹⁹) Vrd. C. R. Jakobson — J. Adamsonile 12. II 1869, — Adamsoni kirjakogu, EKIA (ära trük. E. Kirjanduses 1913, lk. 126).

seada nende aktsioonide keskuses seisev 1864. a. suursaatkond ja tema poolt keisrile esitatud märgukiri.

See märgukiri, mille saamislugu oleme võinud jälgida kaunis üksikasjaliselt, on eriti tähtis dokument eesti ärkamisliikumise algjärgust. Selles on esmakordselt süstemaatselt kokku võetud selle liikumise sotsiaal-majanduslikkude ja osalt ka rahvuspoliitiliste nõuete programm radikaalse suuna tegelaste sõnastuses. Selle eriti õnnestunuks ja eluliseks osutunud kokkuvõtu põhijooned jäid püsima läbi kogu ärkamisaja.

Palvekirjade-liikumine eesti „välispoliitilise“ aktsioonina.

Eelnenud vaatlus on näidanud, et 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioonid polnud mingi võõrkehaline, kunstlikult sepitsetud üritus, vaid oli välja kasvanud eesti talunikudekihi põnevaist eluhädadest. Need aktsioonid olid ühtlasi eesti talupoja traditsioonilise „välispoliitilise orientatsiooni“ avaldus. Nagu varemini korduvalt, nii ka nüüd taoteldi võitluses mõisnikega toetust riigivõimult. See polnud muidugi mingi eestipärane ega rahvuslik nähtus. Nii toimis talurahvas peaaegu kõikjal oma sotsiaalses liikumistes, mis olid suunatud valitseva aadlivõimu alt pääsemiseks. Ja ka seal, kus see aadel oli temaga ühisest rahvusest, nagu näiteks kaasaegses Poolas 1863. a. alanud vabadusvõitluse, eriti aga sellele eelnenud ajajärgu kestel. See oli talurahval päris loomuliku sotsiaalpoliitilise instinkti avaldus, oli paratamatuna tunduva liidu taotlus antagonismis ja võitluses kõiki eluharusid haaranud ning eriti majanduslikult ja sotsiaalselt rõhuva aadlivõimu vastu.

Selle elulise rahvapärase „välispoliitilise orientatsiooni“ võtsid omaks ka eesti rahvusliku liikumise radikaalse suuna esimesed juhid. Kui selle avaldus keisritruudusena ja -ülilusena ametlikes palvekirjades kujunes mõnikord maotuks ja piirepidamatuks liialduseks, siis polnud see ometi sugugi ainult „diplomaatiline“ eneseväljendus, vaid ka tõsimeelne veendumus. Vaevalt küll tegi A. Peterson silmakirjalist manöövrit, kui ta 1864. a. sügise kolektiivmärgukirja koostamisel kirjutas, nagu nägime, keiser Aleksander II-st kui „parimast, armulikemast, õiglaseimast, humanseimast ja õilsaimast valitsejast, kes üldse kunagi on valitsenud ja krooni kandnud“. Samuti polnud tagamõtetega vigurdamine küll seegi, kui sama käsi kirjutas nii superlatiivselt, nagu Uue-Võidu talupoegade samaaegses palvekirjas²²⁰). : „Jubba kogoni ammo olleme meie üht täieliko ärrapeästmist julgeste ootnud, nenda et meie silmad on pühha Peterburgi Linna pole vaates ärra vässinud, kus meie ainus Ärrapeästja ellab... Oh ilma otsata

²²⁰) Uue-Võidu talupojad — keisrile 1. IX 1864, — PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

armoline Rigi Essa, ärra lasse meid, vaesid Eestlassi, Sinno, Sin-
 nul Suur Keiser, sennikui viimse verretilgani truud ja peale loot-
 likud lapsed ja sannakulelikud, keigeallandlikumad allamad oma
 nipaljo Millijonide, nüüd rõõmsaste õiskajate allamate seas, häd-
 das ja villetsuses õlikades, ja meie ilma-armota mõisnikude keige
 raskema, vanna-aegse mahha-rõhhumisse all, — kes nüüd agga
 meie täieliko rikkumist sovides meie hädda igga päevaga sure-
 maks tevad, — mitte kurvastusses koggoni ärra nõrkeda!!!“

Kui sellised väljendised oleksid olnud silmakirjaline diplo-
 maatia keisrile saadetud ametlikes paberites, siis poleks nende
 autoril ometi tarvis olnud oma samaaegseis salmisespitsusis väl-
 jenduda samalaadiliselt, nagu A. Peterson kirjutab ühes oma
 1864. aastaga märgitud luuletises ²²¹⁾:

See pidu pea tuleb
 Sull Peterburi poolt,
 Su keisri süda põleb
 Su vastu armu säält.
 Ju isalikult kannab
 Ta Sinu eest suurt hooft,
 Sull abi, armu annab
 Ja seisab sinu poolt.
 See on su uhke Olev,
 Mis ammu ootad sa;
 Su kallis kange Kalev,
 Su püha Päästija.

Ja ega Aadam Peterson üksi ennustanud „pidu Peterburi
 poolt“ ja laulnud Vene keisrist kui „kallist kangest Kalevist“ ja
 eesti rahva „pühast Päästijast“. Neil lootusil ja meeoludel põ-
 llines kogu tema kaaslaskonna üldine veendumus. Koguni nii
 teadlik ja avarapilguline politik nagu C. R. Jakobson pani selle
 oma välispolitika nurgakiviks, algusest lõpuni. Juba 60-ndail
 aastail, äsja astunud eesti avalikku ellu, rajas ta eesti rahva uues-
 tisünni olulisemaks eelduseks Vene riigivõimu heasoovlikkusele ja
 toetusele. „Aga pimedus ei kesta igaveste“ — kuulutas ta oma esi-
 meses kuulsas „isamaa kõnes“ sügisel 1868 — „jo tõusis koit
 hommiku poolt ja kuulutab heledat valgust: meie vene keisri
 herrade arm oli see koit“ ²²²⁾. Ja temalegi polnud sellised
 väited „diplomaatia“, vaid veendumus, nagu see nähtub kordu-
 valt tema kaasaegseist kirjadest teistele eesti tegelastele.

Olles eesti talupoegade ja nüüd ka poliitiliselt radikaalsemalt
 meelestatud haritlaste järjekordseks traditsiooniliseks välispoliti-
 liseks aktsiooniks, avaldas 60-ndate aastate palvekirjade-liiku-
 mine sama orientatsiooni ka oma sisulistes nõuetes. Ilmekamad
 ses suhtes olid soovid: allutagu maarahvakoolid haridusministeer-
 iumile ja komandeeritagu eesti talurahva olukorra parandamise
 otstarbel kohale vene kõrgemaist ametnikest koosnev komisjon.

²²¹⁾ Adam Peterson'i Laulud (I); 1895, lk. 12.

²²²⁾ C. R. Jakobson, Kolm isamaa kõnet; 1870, lk. 28.

Sama usaldus riigivõimu ja umbusaldus valitseva aadlivõimu vastu avaldus ka soovis, et kavatsetud kohtureformi ettevalmistamisel talurahva huvisid kaitseksid valitsuse poolt määratud või tema poolt kinnitatud talupoegade valitud esindajad.

See välispoliitiline orientatsioon sai omajagu toetust ja õhust aktiivsuseks Vene kaasaegseist, äsja eelnenud ja ettevalmistamisel olevaist reformidest, enne kõike 1861. a. suurest agrarreformist. Teatava virgutava mõjuga selle orientatsiooni realiseerimisel oli nähtavasti ka lätlaste eeskuju. Nende poolt oli esinenud samalaadilisi talupoegade palvekirjade-aktsioone juba 1863. aastal²²³). Omavahelise kontakti tõttu läti tegelastega ei võinud need jääda teadmatuks ka Peterburi eesti patriootidele ja mõjustasid tõenäoselt eriti J. Kölerit, kes, nagu nägime, juba 1864. aasta kevadel propageeris viljandimaalaste keskel pöördumist keisri poole.

Oma otseste taotluste suhtes jooksid talupoegade palvekirjade-aktsioonid eesti „välispoliitilise“ üritusena esialgu täies ulatuses karile. Saatkondade tegelasile, eriti juhtidele said osaks vintsutused ja tagakiusamised, mis algasid juba Peterburis ja jätkusid süstemaatselt kodumaal. Palutud uuenduste kohta, nii üldiselt kui kohalikes küsimuses, anti kategooriliselt eitavad vastused. Ametivõimud, alates siseministri, Balti kindralkubeneri ja Liivimaa maamarssaliga ning lõpetades kohalikkude kihelkonnakohunikudega ja mõisavalitsejatega, tegid kõik, et talupojad veenduksid oma palvekirjade-aktsioonide lootusetuses ja alistuksid kuulekalt valitsevale olukorrale.

Palvekirjade-aktsioonide tegelased olid muidugi küllalt teadlikud oma vaenulise rinde olemasolust, mis ulatus altpoolt kohaliku kubernerini. Kindralkubeneri suhtumises nendesse nad veel kahtlesid, kuigi talt suuremat lootmata. Siseministrit pidasid nad endile heasoovlikuks. Keiser aga oli see „kange Kalev“, „püha Päästija“, kellelt abi lootused olid kõikumatud ja kes oligi nende vaevarikaste rännakute viimseks eesmärgiks.

Selline hinnang riigivõimu kõrgemate tippude suhtumise kohta eesti talupoegade aktsioonesse põhines aga ekslikul orientatsioonil valitsevais poliitilistes vahekordades. Eriti tähtis kogu küsimuses oli siseminister P. Valujevi ja Liivimaa rüütelkonna enam kui soe vahekord. Valujev, kes oli Vene siseministriks a. 1861—68, oli keiser Aleksander II mõjukamaid nõuandjaid ja etendas omal ajal tegelikult nagu mingi peaministri osa. Teda peeti ühtlasi heaks Balti olude tundjaks ja sellena arvestas keiser teda veel eriti. Ta oli noore ametnikuna teeninud Balti kindralkubeneri J. Golovin'i kantseleis ja hiljemini (1853—58) olnud Kuramaa kuberneriks²²⁴). Neil kohtadel oli ta eriti heatahtlikult

²²³) Vrd. Lieveni päevik, lk. 260 jj., 267, 269 jj., 310.

²²⁴) Vt. A. v. T o b i e n, Die Livländische Ritterschaft I, lk. 93 jj.

suhtunud kohalikku sakslusse ja seetõttu saanud ka nende tänu ja pooldamise osaliseks. Ka tema siseministriks määramisel oli teatavat osa etendanud Liivimaa maamarssal vürst Lieven, kes seni vähetuntud Valujevi nimele oli teinud mõjukat propagandat Peterburi juhtivais poliitilistes ringides ja nii tasandanud teed tema kõrgele ametikohale tulekule ²²⁵). Siit areneski tihe sõpruslik suhe siseministri ja Liivimaa maamarssali vürst Lieveni vahel.

Siseministrina oli Valujev Balti erikorra ja saksluse innukamaid ja ühtlasi mõjukamaid kaitsjaid. Sellist tuge vajas Balti sakslus, eriti rüütelkonnad 60-ndate aastate algupoolel enam kui kunagi varemini. Vene natsionalistlik vool M. Katkoviga eesotsas ründas üha suureneva innuga Balti erikorda ja nõudis selle hävitamiseks põhjalikke reforme. Need nõuded leidsid õige tugevat poolehoidu ka kõrgemais bürokraatlikes ringkonnis. Kui siin aga ei jõutud ulatuslikumate tegudeni ja konkreetsete projektideni, siis oli see põhjustatud asjaolust, et Peterburis oldi veel väga seotud Vene üldreformidega, ja suurel määral sellest, et Valujevil õnnestus seda liikumist mõjukalt tõkestada.

Eriti ähvardavaks kujunes Balti rüütelkondade olukord just agrararküsimuses: sel puhul liikus ka valitsuse ringkonnis kavatsus laiendada Vene 1861. a. talurahvaseadus Balti provintsidele. Ja Valujevi poolt polnud see sugugi hooplemine, kui ta oma usalduslikus keskustelus Liivimaa maamarssali vürst Lieveniga veebruaris 1864 toonitas, et Balti agrararkorda ründavad kavatsused on seni nurjunud peamiselt tema vastuseisu tõttu ²²⁶). Kuid need uuenduskavatsused, mis seni polnud õnnestunud, võisid teostuda juba lähemas tulevikus. Sellist hädadohtu pidas Valujev väga reaalseks. Selle vältimiseks andiski ta rea mitmesuguseid kasulikke näpunäiteid eriti Liivimaa rüütelkonnale algatada ja teostada mõnesuguseid reforme selleks, et tema vastu suunatud rünnakui võtta pind jalge alt. Need reformid võisid olla ka puhtfiktiivsed, et aga kindlustada aadli olukorda muutunud ajatingimuses. Nii näiteks soovitas ta reorganiseerida talurahva kogukonnakohtud nii, et need ei alluks, nagu seni, mõisavalitsuste eeskoste, vaid et nendes oleks esindatud riigivõim oma ametnikkude kaudu ²²⁷). Uut olukorda ei pidanud ta rüütelkonnale kuidagi hädadohtlikuks, sest riigivõim ei hakkaks ju sinna saatma kohalikku rahvakeelt mittevaldavaid ametnikke, vaid määraks oma esindajaiks niikuinii mõisnikud! Sellised malekäigud, milliseid võiks loendada veel teisi, iseloomustavad Valujevit Balti küsimis küll enam kohaliku saksluse advokaadina kui Vene riigimehena.

Oma Balti politika arendamisel oli Valujev alati kõige tihe-

²²⁵) Lieveni päevik, lk. 14—15.

²²⁶) Sealsamas, lk. 1.

²²⁷) Sealsamas, lk. 213.

damas kontaktis maamarssal vürst Lieveniga, Liivimaa kuberner A. v. Oettingeniga ja Balti kindralkuberner parun Lieveniga, kelledega kõik suuremad aktsioonid olid põhjalikult ja peenusteni varemini läbi kaalutud, enne kui neile käik anti. Kolme viimati mainitud tegelaste poliitilises credo's oli põhilisemaks juhteks püüd säilitada Balti erikorda. Talupoegade palvekirjade-aktsioonide suhtes nõudis see loomulikult aktiivset vastutöötamist. Nagu nägime, teostatigi see ühisel rindel ja tagajärjekalt.

Keisri heasoovlikkus Balti rüütelkondade vastu jäi endiselt kõikumatuks. Siseminister Valujev oli küllalt oluline tegur selle edasipüsimises. Ja mitte palju vähem polnud ses suhtes ka Liivimaa maamarssali vürst Lieveni osa. Viimane oli 1864. a. kolm korda pikemat aega Peterburis, kus tal oli õiendada oma rüütelkonna rida suurpoliitilisi küsimusi. Tema pealinnas viibimise kohta peetud üksikasjaline päevik näitab tema silmapaistvalt suurt mõjukust riigi kõrgemais bürokraatlikes ringkonnis, muuseas ka mitme ministri juures, keda ta suutis tagajärjekalt panna liikuma Liivimaa aadli ja rüütelkonna kasuks. Samal ajal sai ta ka keisrilt ja keisrinnalt rea audientse, millel ta usalduslikult ja üli-sõbralikult vastu võeti. Maamarssal oli Peterburis ka üheaegselt eesti talupoegade sügisese saatkonna sealviibimisega. Ta oli vägagi hästi ning otsesest allikast informeeritud saatkonna vastuvõttust keisri juures, samuti ka selle liikmete pärastisest ülekuulamisest siseministeeriumis, kusjuures viibis, nagu nägime, ka Liivimaa rüütelkonna sekretär M. v. Grünewaldt. Vürst Lievenil polnud raske astuda mõjukaid samme saatkonna aktsiooni vastu, mida ta loomulikult tegigi. Samas suunas oli tegev ka Balti kindralkuberner, kohalikku aadlisse kuuluv parun Lieven, kes nõudis eriti pealekäivald Adam Petersoni vangistamist pärast eesti saatkonna esinemist keisri juures. Ja kui siseminister Valujev asja poliitilise jälgimise huvides jättis Petersoni esialgu mõneks päevaks vabadusse, oli kindralkubernereri meelepaha nii suur, et ta ähvardas ametist lahkuda ²²⁸).

Eriti ägedalt toimis saatkonna vastu, nagu juba nägime, Liivimaa kuberner ja endine maamarssal Aug. v. Oettingen, mõjustades vastavalt pealinna poliitilisi võimutegureid ja pannes liikvele oma käsutuses oleva võimuparaadi.

Kõige selle mõjuka vastusurve tagajärjel ei saavutanud eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid taoteldud eesmäärke. Talupoegliku ühiskonna poliitiline aktiivsus jooksis järjekordselt karile. Ja järjekordselt pidi ta laskma demonstreerida enese allajäämist valitsevale aadlivõimule, kusjuures riigivõim esines ilmselt viimase liitlasena. See oli eesti „välispoliitilise orientatsiooni“ kurbooluline ummik. Sellest pääsemiseks polnud reaalseis jõudude vahekorris õieti mingit väljavaadet. Ilma põhjendatud usuta

²²⁸) Lieveni päevik, lk. 207.

ühiskonna omajõusse jäi minna lootusetuse meeleheite teed või säilitada senine fiktsioon riigivõimu heasoovlikkusest ja leida oma poliitilisele aktiivsusele tuge sellest illusioonist. Elutahteline instinkt jäi püsima viimasele teele. Soov sai siingi mõtte emaks. Ja niipalju kui see illusioon oli äsjaste kogemuste tõttu mõrastunud, püüti seda kohendada mõningate riigivõimu esinduse heasoovlikena näivate sammude optimistliku interpretatsiooniga.

Selliste sammudena leidsid hindamist kõigepealt senati õigeksmõistvad otsused Peeter ja Aadam Petersoni kohta. Nendest jäi tundmus, et Peterburis on siiski kõrgem ametiasutis, millelt võidakse loota vähemalt suurimas hädas erapooletut kaitset. Ka valitsuse ringkonnis leiti mõningaid tugikohti oma lootustele, Kõige mõjukamalt tuli siin arvesse riigimaade minister Zeljonõi. Viimane oli varjamatult vaenuline Balti rüütelkondadele ja võttis nii mõnigi kord kohalikke talupoegi oma kaitse alla. Veel inimesiga hiljemini mälestas A. Peterson „auusat Selenõi'd“ ühenduses 60-ndate aastate sündmustega²²⁹). Eesti tegelasteni ja talupoegadeni ulatus ka teateid, et riiginõukogus on tugev vool, kes on valmis nende huvisid oma kaitse alla võtma. Aga kõige rohkem sai talupoegade usaldus riigivõimu vastu toetust 60-ndate aastate reformidest. Palvekirjade-liikumisele järgnenud uuendusi — teoorjuse kaotamist, lahkuvale rentnikule melioratsioonitasu korraldust, ihunuhtluse kaotamist ja lõppeks talupoegade poolt eriti tunnustavalt vastuvõetud uut kogukonnaseadust — hinnati riigivõimu heasoovliku vastusena talupoegade endi aktsioonidele. Kuigi need uuendused olid ainult väike osa soovitud reformidest, oli neil siiski oma mõju senise „välispoliitilise orientatsiooni“ edasipüsimises.

Palvekirjade-aktsioonide pärand eesti rahvuslikule liikumisele.

Palvekirjade-aktsioonide tegelasile jäi hiljemini, kui nendele järgnenud vintsutusist oldi toibunud, mulje, nagu oleksid nad omajagu osa etendanud pärastiste 60-ndate aastate reformide tulekul. See küsimus vajab veel erilist selgitamist seoses nende reformide tekkeloo ümberhindava uurimisega. Kuid niipalju on praegugi kindel, et talupoegade aktsioonid andsid kahtlemata teatava tõuke järgnenud uuenduste üritamiseks.

Ent palju suurem veel oli palvekirjade-aktsioonide osa eesti rahvusliku liikumise kujundamisel. Nagu eespool juba küllalt rõhutatud, olid nad siin otse pöördelise tähendusega. Kui rahvusliku liikumise all mõista kõiki tegelikke katseid, rahvuslikku meelsust ja sellest võrsunud ideid ning algatusi tegudega ellu viia, siis palvekirjade-aktsioonid olid ses suhtes esimesi kesksemaid massivaldusi. Neist aktsioonest võime kõnelda kui eesti rahvusliku

²²⁹) A. Peterson — H. Hennole 24. XII 1899, — Henno kirjakogu, EKIA.

liikumise alguse tähtsaimast osast, mille sotsiaalseiks põhijuurteks olid agrarkriisist ärevile aetud talunikkudekihi hädad. Ja edasi olid palvekirjade-aktsioonid rahvuslikule liikumisele määratu organiseeriva tähendusega. Nende kaudu organiseeris kontakt Viljandimaa äriksamate talupoegade ja haritlaste vahel omakeskis ning samuti nende ühendus Peterburi eesti patriootidega ja tekkis neist laialipillatud elementidest rahvusliku võitluse ühisrinne. Selle rinde ühise teotsemise olulisemaks tulemuseks oli ka eesti rahvusliku liikumise esimene programm, mis oli kokku võetud keisrile 9. nov. 1864. a. esitatud märgukirjas. Selles sõnastatud nõuded on senini tuntud peamiselt selle venekeelse teksti järgi. Siin on võimalik neid tuua ka mainitud märgukirja eestkeelses lõplikus redaktsioonis²³⁰):

I Tallokohtade piddamisse polest.

1.) Et üks seadus saaks tehtud, mis läbbi meie, nenda kui Venne-tallopoid need maad võiksimme omma pärriseks sada mis mõnni sadda aastad olleme harrinud, Sellepärrast olleks isseärranis tarvis, et üks par-ras ja kindel ma hind saaks pantud (seatud), mis järrele peaks kohtade kauba- ja rendi hinnad arvatud sama. Nisammoti olleks tarvis meile eest õigust anda, et ni kaua kui keik Eesti tallorahva seisus ei olle ni paljo maid ommale pärriseks sanud, kui nende ellamisseks ja üllespiddamis-seks tarvis lähheb, teiste rahva seisuste inimestele ei pea tallo maid müüdud egga rendi peale antud ja ka mitte mõisamade kõrva mõdetus sama,

2.) Et nikaua kui sedda kindlad ma hinda veel ei olle seatud, mitte lubba ei pea ollema, tännised rendi hinnad suremaks panna egga tallo perremehhi nende kohtade pealt ärra aiada,

3.) Et teo orjus mis meile tallokohtade piddamisse jures sedda keige suremad kahjo teeb, ni pea kui ial võimalik saaks koggoni ärra kao-tud, olgo mis nimme al tedda nüüd veel peale pannakse,

4.) Et tallomade jure saaks turba rabbasia ja metsa antud, igga kohha surust möda, mis läbbi saaksime selle kahjo eest hoitud, mis pude ja turvade pudusse läbbi peame kannatama.

II Koggodusse ja kohtoasjade polest.

5.) Et meie tallokoggodussed ni kui koggokonna kohtud saaksid tiisna mõisnikude vallitsuse ja kasso alt lahti.

6.) Et õigusse kohtude muutmisse jures, mis nüüd keiges Rigis peab ette võetud sama ja mis pärrast meie maal rahva seisused esiotsa isse peavad nõupiddama, — meie tallo rahva seisus mitte ilma eestseisjata ei jääks, kes agga mitte mõisniko seisusse kasso ehk võimusse al ei ol-leks, ja kedda meile Rigi vallitsus kas isse vallitseks ehk meie vallitsemist möda kinnitaks. Sellepärrast et selle kohtude muutmisse jures meile ni-samma suggused õigused saaksid antud kui vennetallopoegadele.

7.) Et meie kohto kirjad ja prottokolid saaksid Eesti kele kirju-tud ja et ka keik Keiserlikkud ukasid ja kubbermangu seitungid saaksid ka makele trükkitud.

8.) Et Eesti tallopoegadelle nisammoti kui igga teise seisuse rahvale lubba saaks antud õiguste ja seaduste peale õppetud meste (Advokatide) läbbi kaebada ja kohhut käia.

9.) Et meie sadikud, kelemehhed ja palvekirjade kirjutajad ja keik, kes meie kaebdusse-asjade jures abbiks on, mitte taggakiusatud, vangid

²³⁰) A. Petersoni käega kirjutatud, — J. Köleri kirjakogus, EKIA.

pantud egga trahvitud saaksivad; — isseärranis pallume kõigeallandlikkumalt, et keige heldema ja õigusse teggia suure Keisri Herra kasso läbbi need ninmetud kaks venda, Adam ja Peter Petersoon üllekohtu eest hoitud saaksid ja omma õigust leiaksid.

10.) Et ihho' nuhtlusse prukimist vähendatud ja kui ial võimalik koggoni ärra kaotud saaks.

III Kirriko õppetajate vallitsemisse ja tallo kolide polest.

11.) Et kirriko õppetajad mitte meie tahtmist vasta saaksid ammeti peale seatud, sest et nemmad need ainused sures kolides õppetud mehhed meie keskis on ja sellepärast meie neid omma liggemaiks eestkostjaiks ja kaitsjaiks peame, kelle käest keigis ommas asjus võime julgeste minna nõuu ja selletamist palluma.

12.) Et külla kolide parrandamiseks ja kossutamisseks Rigivallitus neid koggoni kolide Ministri-kohtu omma hole alla võttaks ka soviksime vägga et nende kolides saaks ka vennekeelt õppetud, sest et se läbbi meil Eestlastel olleks kergem Venne kubernemangudega kaupa aiada ja muud asjad toimetada ja nekrudidel kergem väetenistust õppida ni kui tallopojajal tööd ehk kohta otsida, kui sedda ommal maal ei leia.

13.) Peale selle soviksime, et keik mis lubbatakse Venne- ja Saksa kele trükikida ka Eesti kele võiks trükkitud sada. Sellepärast et enam tuttavaks saaksime keige asjadega, mis üllepea Rikis kui ka meie ommal maal sünnivad, mis läbbi valde juttude laiale laotamise ja rahva eksitamisse eest saaks hoitud.

14.) Vimaks selle peale mõtteldes, et meil selle pallumisse jures ep olle keddagi seatud eest seisjat moisnikude väggeva sanna vastu ette tua, ussaldame kõige allandlikkumalt palluda, et meie palvete läbbi vaatamiseks ni kui üllepea nõupiddamiseks Eesti tallorahva ello ja ollemisse parrandamise parrast, üks komisjon saaks seatud, kedda suur Keisri Herra Vennesuggu Rigi üllemate keskist vallitseks, et mitte saksasuggu kohtomoistjad ehk ükspäinis omma sugguseltsi ja seisuse kassu võiksid püda.

Teine samalaadiline dokument hilisemast ajast on C. R. Jakobsoni koostatud ja eesti seltside saadikute poolt 1881. a. keiser Aleksander III-le esitatud märgukiri²³¹). Sellele on omistatud eesti ärkamisloos erilist tähtsust. See oli Jakobsoni-aegse radikaalse eestluse poliitilis-majanduslikkude nõuete kokkuvõtt, oli ühtlasi Jakobsoni sotsiaalpoliitilise programmi avaldus. Kui aga seda märgukirja võrrelda 1864. a. eesti suurpalvekirjaga, siis selgub, et ta on põhijoontes sama.

Agrarolude korraldamise alal esitati mõlemas märgukirjas olulisema nõudena, et mõisnikkude omanduses olevaid talumaid müüdaks ja renditaks riigivalitsuse poolt normitud sundhindadega. Talumaa mõisastamise lõpetamise ja teorjuse kaotamise nõuded, mis esinesid 1864. a., olid 1881. a. märgukirjast välja jäetud. Talumaa mõisastamise protsess oli vahepeal tugevasti vaibunud, teorjus aga ametlikult juba kaotatud. Need nõuded polnud enam päevakohased. Uute nõuetena olid 1881. a. märgu-

²³¹) Märgukirja eestikeelne, seltside esindajate poolt allakirjutatud eksemplar J. Köieri kirjakogus, EKIA; ühe ärakirja järgi ärra trükitud A. Kruusberg, Eesti Ajaloo Arkiiv II — Venestamise tulekul; 1922, lk. 42—46.

kirjas juurde tulnud talumaa rendi- ja ostulepingute revideerimine, et tühistada mõningaid taludele ülekohtuselt pealepandud kohustusi jne. Uued nõuded arvestasid eriti vahepealseid, taludeostu ja raharendi arengust põhjustatud muutusi.

Kohaliku maaomavalitsuse ja kohtukorralduse alal nõudis 1864. a. märgukiri esijoones vallakogukonna ja talurahvakohtu vabastamist mõisavalitsuse eeskoste alt. See saavutati suurel määral 1866. a. valiakogukonnaseadusega. 1881. a. märgukirjas rõhutati semstvo-asutiste sisseseadmise vajadust, ja nimelt nii, et seal oleks ka eesti talupoegadel sakslastega võrreldes ühetaoline esindus. Eestlastele ühetaolise esinduse nõudmine oli konkreetne rakendus eestluse üheõigusluse põhimõttest, mille lõplikult fikseeris Jakobson, mis aga 60-ndail aastail veel polnud omandanud kindlat kuju. Kui 1864. a. märgukirjas paluti kavatsetava üldise kohtureformi väljatöötamisest lubada osa võtta ka talupoegade esindajail, siis oli muutunud ajatingimuses 1881. a. selle vasteks soov, et sisse seada kavatsetavad rahukohtunikud määrataks riigivõimu poolt ja et politsei riigi üldseaduste kohaselt ümber korraldatakse. 1864. a., mil talupoegade pöördumine riiklike ametivõimude poole tekitas neile erilisi raskusi kohalikkude seisuslike asutiste tagakiusamise tõttu, oli neil iseäranis põhjust paluda, et nad võiksid oma asju ajada ka advokaatide kaudu ja et nende esindajaile antaks vajalikku kaitset. 1881. a. polnud see küsimus enam kaugeltki nii terav. Samuti tuli hiljemini ära jätta ihuuhutluse kaotamise nõue, mis oli 1864. a. veel teravalt päevakorras, kuid vahepeal oli juba teostatud.

Tähtis rahvuslik nõue, et ametiasutistes ka kirjalikul asjaajamisel lubataks tarvitada eesti keelt, oli kindlalt fikseeritud juba 1864. a. märgukirjas. Sellega ühenduses tõsteti 1881. a. märgukirjas üles Eesti etnograafilisest piirkonnast ühise kubermangu kujundamise küsimus. See polnud küll seegi kord avaldatud kategoorilise soovina. Oli ainult väljendatud „kahetsust“, et Läänemere maad pole jagatud kahe pärisrahva — eestlaste ja lätlaste vahel vastavalt kahte kubermangu. Kuid julge soov oli sellegagi avaldatud. See mõte aga polnud eesti rahvuslikele tegelasile võõras juba 1864-ndalgi aastal. Selle esmakordse avaiduse leiame Helme kooliõpetaja Märt Jakobsoni käesolevas uurimises korduvalt tsiteeritud kirjutises, mis koostatud 1864. a. kevadel²³²). See

²³²) M. Jakobsoni käsikiri „Eestirahva ellolugu“, dateeritud 9. apr. 1864, — Kõleri kirjakogu, EKIA. Vastav punkt (7.) käsikirjas: „Meie lode ka et armolinne ja rahhonõudja Keiser, meid Eestlassi keik ühheks kubermanguks mudab; sest et Eestlased Lätlaste ja Sakslastega kele polest korda ei sa, seepärrast on Rigas kubermango üllema kohtode jures asja toimetamine Eestlastele üks vaevalinne assi.“ — M. Jakobsoni käsikirja põhjal koostati vene keeles ja paljundati kirjutis „Estontsõ“, mis hiljemini avaldati ajalehes „Den“ (1865, nr. 32). Üldise Eesti kubermangu loomise kohta käiv punkt aga oli sellest välja jäetud. Nähtavasti peeti seda nõuet hiljemini liiga kaugeleulatuvaks.

kirjutis oli ka J. Köleri käes ja selle autor võttis teiste seltsis osa Lubjasaare koosolekust s. a. augustis. On tõenäone, et eestlaste alast ühise kubermangu loomise soovi kaaluti ka s. a. sügise märgukirja koostamisel, jäeti aga kõrvale kui liiga kaugeleulatuv.

Kiriku- ja rahvakooli korralduse kohta käivad nõuded olid mõlemas märgukirjades ühesugused. Ev.-luteri usu kiriku suhtes nõuti patronaadiõiguse kaotamist ja õpetajate valimise õiguse andmist koguduse kätte. Rahvakooli asjus sooviti senist mõisnikkude ja kirikuõpetajate otsustava võimu lõpetamist ja koolide allutamist haridusministeeriumile.

1881. a. märgukiri oli seega sisuliselt ainult 1864. a. eesti talupoegade sügise suursaatkonna palvekirja ajakohane edasiarendus. Põhialused olid jäänud üldiselt samadeks, kuna olulisemad esinemised olid tingitud vahepealseist muudatusist eestlaste majanduslikus ja sotsiaalpoliitilises elus. Seega osutuvad Adam Peterson ja tema lähemad kaaslased eestluse sotsiaalpoliitilise programmi sõnastajaina C. R. Jakobsoni otseseiks eelkäijajaks, kes andsid olulisema osa kogu järgneva eesti rahvusliku liikumise poliitilise ideoloogia selgroost.

ARH A-9501

TÜ RAAMATUKOGU
10300015760681

A-9501

0